

Original Paper

Open Access

An Analysis of the Physical-Spatial Structure of Kermanshah during the Qajar Era

Mohammad Ibrahim Zarei¹ , Arezou Jamshidi Sheikhiabadi^{2*} , Mojtaba Lorzangeneh³

1. Professor of Archeology Department of Boali Sina University, Hamedan, Iran.

2. Ph.D. Student in Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran.

3. Ph.D. Candidate in Urban Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Received: 2024/09/14

Accepted: 2025/09/23

Abstract

The physical-spatial structure of Kermanshah has experienced ups and downs during the Safavid, Afsharid, and Zand dynasties. In the Qajar period, the city was equipped with new fortifications, while institutions and urban elements flourished, leading to the city's development and expansion. Given the importance of this period in the growth and prosperity of Kermanshah, it is essential to provide a depiction of the city's physical-spatial structure in order to better understand its identity. Accordingly, the present study analyzes the physical-spatial structure of Kermanshah during the Qajar era. The research is applied in nature and follows a descriptive and historical-analytical method. Information was collected through historical documents and field observations and then compared and analyzed in a comparative manner. The findings indicate that during the early and mid-Qajar period, the city developed around the governmental citadel (Arg), the pavilion of Mohammad-Ali Mirza, mansions, bathhouses, mosques, and neighborhoods, with the bazaar and its parallel alleys shaping the city's physical structure. By the end of the Qajar period, the city's spatial organization had become complete, with significant buildings such as foreign consulates, hospitals, and military barracks established. In this period, the bazaar was roofed and, together with Toopkhaneh Square, reached its peak as the economic, social, and political center. Around it stood the royal palace, Meydan-e Mashq (parade ground), administrative buildings such as the telegraph office, customs house, trading chambers, the royal agent's office, guardhouses, and commercial and religious elements, all together forming a complete Iranian city center with unity and harmony. Therefore, Kermanshah in the Qajar period included diverse elements with different economic, political, cultural, and social functions within an organized system. These elements reflected the social, economic, cultural, religious, and political relations of their time, many of which have now changed or disappeared. The most prominent among them were Toopkhaneh Square, Meydan-e Mashq, the Divankhaneh mansion, the Naqqareh-khaneh, the royal palace, the Jameh Mosque, and the bazaar.

Keywords:

Structure, Physical-Spatial Structure, Qajar Era, City of Kermanshah

* Corresponding Author: arezou.jamshidi@uok.ac.ir

©2025 by the Authors. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>

Introduction

Comprehending the spatial structure of Kermanshah during the Qajar era can aid in reestablishing the city's historical identity and discerning the elements that influenced its evolution. This study aims to accurately illustrate the city's growth and spatial structuring by utilizing historical documents and maps—especially the Russian map—thus establishing a basis for comparative analysis with the current urban condition. Furthermore, analyzing the spatial-physical structure of the city not only deepens understanding of its urban history but also provides a framework for modern urban development. This research seeks to determine the most significant spatial and physical aspects of Kermanshah throughout the Qajar era, thereby enhancing understanding of the city's historical developments. The study also identifies deficiencies in prior studies regarding Kermanshah's spatial-physical structure during this period, offering significant insights for planners, historians, and urbanism specialists. This research is particularly significant from historical, theoretical, and practical viewpoints.

This research aims to identify the key physical-spatial characteristics of the Qajar period by addressing the following inquiries: What architectural and urban aspects existed in Kermanshah throughout the Qajar period, as indicated by papers and maps? What is the spatial organization of the components constituting the urban structure of Kermanshah in relation to one another? To what extent does the physical-spatial structure of Kermanshah from the Qajar period persist in the present context?

Materials and Methods

This study is applied and employs descriptive and historical-analytical methodologies. Data gathering was executed via historical documents and field observations, followed by comparative analysis of the resultant information. The research was conducted in the following stages:

1. The investigation commenced with an examination of primary sources and documentary analysis through library-based studies. This phase entailed aggregating data from various sources, including historical texts, academic publications, official documents, local reports, and trip narratives. The main objective was to collect data pertinent to the geographical configuration of the city during the Qajar era. Emphasis was placed on utilizing credible sources to fortify the historical and scientific basis of the investigation.
2. Examination of Historical Maps and Visual Sources: In the subsequent phase, antiquated maps, including those created by the Russians and other pertinent ones, underwent meticulous investigation. These maps functioned as essential visual aids for comprehending the spatial arrangement of the city throughout the Qajar period. The assessment concentrated on the allocation of urban components, communication infrastructures, and spatial configurations of residential areas.
3. Field Surveys and Empirical Evidence Collection: To augment historical data and rectify deficiencies, field investigations were conducted. This phase encompassed direct observation, documenting of the existing condition, and creating visual records of extant Qajar-era textiles. Field data facilitated identification of correspondences between historical maps and the contemporary urban layout of the city.

4. The data obtained from documentary sources, historical maps, and field surveys was subsequently examined through comparative and qualitative methodology. The aim was to attain a deeper comprehension of the city's physical configuration, the arrangement of its components, and spatial interconnections during the Qajar era.

5. Creation of Comparative Maps of Historical and Contemporary Contexts: Ultimately, to demonstrate the intersection between the Qajar spatial configuration and the present urban fabric, historical maps were superimposed onto contemporary maps of Kermanshah. This comparison was conducted without hypothetical reconstruction and relied exclusively on placement of historical items (such as gates, the market, and the Jameh Mosque). The findings of this overlay are illustrated in map format within the article.

This integrated methodology offers a thorough representation of the city's spatial configuration during the Qajar era and facilitates a multi-faceted study, thus enhancing comprehension of historical urban changes.

Discussion

The data suggest that Kermanshah during the Qajar period consisted of various aspects with economic, political, cultural, and social roles, integrated into a structured metropolitan system. These features mirrored the socio-economic, cultural, religious, and political dynamics of their era, many of which have since evolved or been lost. The structural developments of Kermanshah, especially during the Qajar period, signify major shifts in the city's social, economic, and cultural aspects. These modifications not only transformed the physical structure but also modified patterns of social and economic interaction. Changes in land use and demolition of certain historic structures exemplify a multifaceted process of modernization and urban expansion that, while promoting development, has concurrently posed challenges to preserving the city's historical identity. Concurrently with these alterations, several traditional components, like neighborhoods and segments of the bazaar, persist as essential testaments to the city's illustrious history. Their preservation and rehabilitation are crucial for protecting Kermanshah's cultural and historical identity, particularly under contemporary circumstances. Kermanshah, a significant city in western Iran, shows the processes of urban evolution over time. Its example illustrates how urbanization and transformation may alienate a city from its historical and cultural values. Maintaining its urban character necessitates committed actions to safeguard and restore historical sites, as well as to develop urban policies that honor the region's history and culture.

Conclusion

Kermanshah, a provincial center in western Iran, possesses a notable historical legacy. The city experienced numerous modifications across historical periods, with major expansion during the Qajar dynasty. In the early to mid-Qajar era, the city was structured around the governmental citadel (Arg), the pavilion of Mohammad-Ali Mirza, mansions, bathhouses, mosques, and neighborhoods. The bazaar and adjacent alleys formed the city's core, with caravansaries surrounding it as key elements of economic life. By the late Qajar period, Kermanshah's spatial organization became more comprehensive, integrating institutions such as foreign consulates, hospitals, barracks, and garrisons. At this time, the market was covered and, with Toopkhaneh Square—the principal square—served as the economic, social, and political center. Around these stood the royal palace, Meydan-e Mashq (parade ground), administrative edifices including the telegraph office, customs house, commercial establishments, the royal agent's office, guardhouses, religious structures, and other components, collectively representing a unified Iranian urban core. This construction significantly influenced the prosperity of modern Kermanshah.

Over time, like other Iranian cities, structural modifications transformed its context, eroding its original identity. Juxtaposition of Kermanshah's contemporary map with Monsieur Cherkoff's historical map highlights these changes. Today, Toopkhaneh Square, once in the eastern Toopkhaneh district, has been replaced by Bank Melli. Only remnants of the Divankhaneh complex, Dolatshah Mosque, and Chaharbaghi Palace remain, as municipal offices and Razi High School occupy much of the site. Sections of the Jameh Mosque near the market endure. The old bazaar, once segmented into specialized rows, is now disjointed, with many losing their functions. Most caravansaries have deteriorated, been abandoned, or repurposed. The Westminster Hospital, later Christian Hospital, in the Shariati area, was demolished by its owner. In contrast, the Imperial Bank building on Modarres Street, the covered bazaar, and the customs house on Gomrok Street continue to function. Meydan-e Mashq has become Javan-Shir Square. The former barracks on Gomrok Street were replaced by a parking facility. The governmental citadel, once in the Bazaar district, has been replaced by the police headquarters. Though the city's seven ancient gates remain, they have largely lost their significance. Of the six historical neighborhoods (Feizabad, Tuy-e Shahr, Alaf-Khan, Barzeh-Damagh, and the quarters of Molla Abbas-Ali and Qarah-Bagh), three—Feizabad, Barzeh-Damagh, and Chanani—alongside two Qajar additions, Alafkhaneh and Toopkhaneh, preserve their original names.

واکاوی ساختار کالبدی- فضایی شهر کرمانشاه در دوره قاجار

محمد ابراهیم زارعی^۱، آرزو جمشیدی شیخی آبادی^۲، مجتبی لوزنگنه^۳

۱. استاد گروه باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی سینا همدان، همدان، ایران.
۲. دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران.
۳. پژوهشگر دکتری شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

پذیرش: ۱۴۰۴/۷/۱

دریافت: ۱۴۰۳/۶/۲۴

چکیده

ساختار کالبدی-فضایی شهر کرمانشاه در دوره‌های مختلف صفویه، افشاریه و زندیه فراز و فرودهایی را تجربه کرده است. همچنین، در دوره قاجار، شهر به استحکامات جدیدی مجهز و مؤسسه‌ها و عناصر شهری رونق یافته‌اند که سبب توسعه و گسترش شهر می‌گردد. بنابراین، با توجه به اهمیت این دوره در رشد و شکوفایی شهر کرمانشاه، ضروری‌ست تصویری از ساختار کالبدی-فضایی شهر ارائه گردد تا به واسطه آن بتوان هویت کالبدی-فضایی شهر را بهتر شناخت. بدین‌سان، هدف پژوهش حاضر تحلیل ساختار کالبدی-فضایی شهر کرمانشاه دوره قاجار است. پژوهش حاضر از نظر ماهیت کاربردی و ازلحاظ روش توصیفی و تاریخی-تحلیلی است. به‌علاوه، جهت گردآوری اطلاعات از اسناد تاریخی و مشاهدات میدانی بهره گرفته شده است. در نهایت اطلاعات به‌دست‌آمده به‌صورت تطبیقی مقایسه و تحلیل شده‌اند. نتایج پژوهش حاکی است که در دوره اول و اواسط قاجار با مرکزیت ارگ حکومتی، کوشک محمدعلی میرزا، عمارت‌ها، حمام‌ها، مساجد و محلات، شهر ایجاد شده و بازار و راسته‌کوچه‌های موازی آن ساختار کالبدی شهر را تشکیل می‌دادند. اما در پایان دوره قاجار سازمان فضایی شهر کامل گردید و در آن ساختمان‌های مهمی چون کنسولگری‌های خارجی، بیمارستان‌ها، پادگان‌ها استقرار یافت. در این دوره بازار سرپوشیده شد، به‌طوری‌که همراه با میدان توپخانه به‌عنوان مرکز اقتصادی، اجتماعی و سیاسی به اوج رسید و در اطراف آن قصر حکومتی، میدان مشق، ساختمان‌های اداری مانند تلگراف‌خانه، گمرک، حجره‌ها، عمارت کارگزاری، قراول‌خانه، عناصر تجاری و مذهبی، مرکز شهری کامل ایرانی با وحدت و هماهنگی پدید آمد. بنابر آنچه مطرح شد، شهر کرمانشاه در دوره قاجار از عناصر مختلف با عملکردهای اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی در قالب نظامی سازمان‌یافته برخوردار بوده و این عناصر با تکیه بر شرایط زمان، روابط اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، مذهبی و قدرت را منعکس می‌کرده‌اند که امروزه برخی تغییر یافته یا کاملاً از یاد رفته‌اند. عمده‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از میدان توپخانه، میدان مشق، عمارت دیوان‌خانه، نقاره‌خانه، قصر حکومتی، مسجد جامع و بازار.

واژگان کلیدی

ساختار، ساختار کالبدی- فضایی، دوره قاجار، شهر کرمانشاه

* نویسنده مسئول مکاتبات: arezo.jamshidi@uok.ac.ir

©2025 by the Authors. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>

۱. مقدمه

ساختار فضایی از اصلی‌ترین مفاهیم رایج در طراحی و برنامه‌ریزی شهری است. زیرا با تمامی مؤلفه‌ها و عناصر شهری درگیر و بیانگر چگونگی استقرار و عملکرد این عناصر در سطح شهر است. مؤلفه‌های مختلفی در بحث تولید فضا دخیل‌اند همچون مؤلفه‌های محیطی، اجتماعی، اقتصادی و غیره که این عوامل همگی تلفیق می‌گردند و در نهایت در قالب مورفولوژی شهر متبلور می‌شوند (منتظری و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۹). شناخت ساختار فضایی و کالبدی محلات شهری به‌ویژه بافت‌های تاریخی و فرسوده می‌تواند برای برنامه‌های آتی توسعه شهرها ابزاری کارآمد قلمداد شود (لرزنگه و همکاران، ۱۴۰۳: ۵۳). سازمان فضایی اصطلاحی است که دارای معنی متفاوت است. زیرا گروهی نحوه قرارگیری مکانی عناصر در یک فضا را سازمان فضایی گویند (سعیدیان، ۱۳۸۴: ۳۲) و گروهی دیگر آن را نظم بین عناصر می‌دانند که شهر را به‌عنوان یک سیستم معرفی می‌کند. نظم شهری امری ذهنی و استنباطی است که حاکی از نوع ارتباط بین عناصر آن بوده است و به اجزای شهر اطلاق نمی‌شود. بدین‌سان، هنگام صحبت از سازمان فضایی آن منظور نحوه ارتباط عناصر سازنده آن شهر با یکدیگر است. بر اساس آنچه گفته شد انطباق سازمان فضایی بر محیط فیزیکی ساختار فضایی گفته می‌شود. به بیانی دیگر، ساختار فضایی تجلی روابط درونی و برونی واحدهای یک مجموعه فضایی و جایگاه اجزاء آن بر بستر محیط فیزیکی همان مجموعه است (بلیلان‌اصل، ۱۳۹۴: ۴۸). شهر کرمانشاه به‌عنوان یکی از مهم‌ترین شهرهای ایران در ادوار مختلف تاریخی و تحت تأثیرات مختلف اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی، ساختار فضایی متفاوتی داشته است. به‌طوری‌که در دوره صفویه شهر کرمانشاه به‌عنوان یک مرکز فرهنگی و مذهبی با شکل شعاعی- مرکزی تبدیل شد، هسته اولیه شهر در اطراف بازار شکل گرفت و بعدها توسعه کالبدی شهر به شکل شعاعی- مرکزی برگرد این هسته توسعه یافت (کشاوری، ۱۳۸۳-۱۳۸۲: ۷-۸). سپس هم‌زمان با حمله‌ی افغان و سقوط اصفهان که طومار فرمانروایی خاندان صفوی درنور دیده شد کرمانشاهان به جرم نزدیکی جغرافیایی با مرز کشور، با تجاوز عثمانی‌ها مواجه شد و بار دیگر شهر رو به خرابی نهاد (سعیدیان، ۱۳۸۳: ۱۴۰۴).

۷۰۱). در دوره افشاریه کرمانشاه برای چندمین بار مورد هجوم عثمانی‌ها قرار گرفت. به همین علت در زمان نادرشاه شهر کرمانشاه اهمیت زیادی به لحاظ نظامی یافت که با ساخت قلعه نادری این شهر به یک دژ حکومتی تبدیل شد. اما در سال‌های پایانی زندگی نادرشاه، به‌خاطر جنون نادر، این شهر پس از محاصره تاراج شد. کرمانشاه در عهد زندیه نیز دستخوش آشوب فراوان شد و به‌شدت آسیب دید. در دوران زندیه رشد و توسعه شهر مدت‌ها دچار رکود می‌شود، اما بعدها آرامش به شهر بازمی‌گردد و مسجد جامع کرمانشاه در این دوره احداث می‌شود (پاکزاد، ۱۳۸۴: ۴۷۰-۴۴۹). اما در دوره فتحعلی شاه قاجار (۱۲۲۱ ه.ق)، محمدعلی میرزا دولتشاه حاکم این شهر می‌شود. کرمانشاه قدیمی و فعلی بازمانده و صورت استقرار یافته ایام حکمرانی دولتشاه است. چراکه جابه‌جایی گمرک از همدان به کرمانشاه در دوره قاجار و تبدیل شدن آن به یک گره تجاری در مسیر تجاری اروپا، بغداد و فلات ایران موجب رشد و گسترش شهر می‌شود و شهر کرمانشاه مرکزیت خاصی می‌یابد (سلطانی، ۱۳۷۳: ۲۹۰-۳۰۰). به‌طوری‌که شهر به استحکامات جدیدی مجهز می‌گردد و مؤسسه‌ها و عناصر شهری رونق دوباره می‌یابند. در دوره‌ی قاجاریه، شهر دوره‌ای را تجربه می‌کند که باید آن را طلایی‌ترین دوران شهر کرمانشاه نامید (برومند سرخابی، ۱۳۸۸: ۱۶۷). دولتشاه علاوه بر احداث بازار و ایجاد بناهای متعدد، نسبت به توسعه‌ی ساختار برون‌شهری کرمانشاه نیز توجه داشت؛ چنان‌که در تلاش بود تا هم‌جوار روستای طاق‌بستان به توسعه‌ی بیرونی شهر کرمانشاه اقدام کند (قلی‌پور، ۱۳۹۶: ۵۹-۶۰). پس از دولتشاه، امامقلی میرزای عمادالدوله در رونق شهر اقداماتی انجام داد و در بازسازی و زیباسازی شهر کوشید؛ بنابراین در این دوره شهر کرمانشاه ایجاد شد و بازار و راسته کوچه‌های موازی بازار، ساختار کالبدی- فضایی شهر را تشکیل دادند (قلی‌پور، ۱۳۹۶: ۵۹).

بنابراین، شهر کرمانشاه به‌دلیل موقعیت جغرافیایی و استراتژیک خاص خود، نه‌تنها یکی از مهم‌ترین مراکز تجاری و نظامی آن دوره بود، بلکه توسعه فضایی و کالبدی منحصربه‌فردی را نیز تجربه کرده است.

شناخت ساختار فضایی شهر کرمانشاه در دوره قاجار می‌تواند به بازشناسی هویت تاریخی شهر و درک عواملی که به توسعه

تمامی آثار مذکور، توجه به برهه‌ی مهم قاجاریه و روند گسترش مناسبات اجتماعی و کالبدی در شهر کرمانشاه است. تنها استثنا را می‌توان «کرمانشاه شهری در ایران» دانست که به‌طور عمده بر اواخر قاجار و تأثیرات روی کار آمدن حکومت پهلوی اول توجه ویژه دارد.

دسته دوم مطالعاتی‌اند که به شهر کرمانشاه در دوره‌ی قاجار اشاره داشته‌اند: من‌جمله (مدارایی و همکاران، ۱۴۰۰) که در مقاله خود تحت عنوان «تأثیر گمرک بر وضع اقتصادی کرمانشاه از دوره صفوی تا پایان دوره قاجار» نشان می‌دهند گمرک کرمانشاه در زمان قاجار به علت جنگ جهانی اول و قحطی و بیماری تأثیر چندانی در بهبود وضعیت شهر نداشته است. همچنین، (اباذری و همکاران، ۱۳۹۱) نیز در مقاله خود تحت عنوان «فضای اجتماعی شهر کرمانشاه در دوره قاجار» سعی بر روشن‌سازی، سازوکار تولید فضایی-اجتماعی شهر کهن را داشتند. این پژوهش مدعی است که شهر کرمانشاه بازنمایی فضایی خودش را در قالب کیهان‌شناسی سلسله‌مراتب اسلامی متبلور ساخته است که کنش‌ها و عمل فضایی را می‌توان در استقلال محلات از همدیگر و فضاهایی همچون شبکه معابر ارگانیک، و مکان‌های مقدس (مساجد، تکایا، گورستان‌ها) به‌وضوح مشاهده کرد (ایراندوست و همکاران، ۱۳۹۵)، نیز با مقاله‌ی تحت عنوان (بازشناسی عناصر تاریخی هسته شهر ایرانی، مطالعه موردی: هسته تاریخی شهر کرمانشاه) به بازشناسی عناصر هسته تاریخی شهر کرمانشاه در ادوار مختلف پرداخته‌اند.

همچنین (حسینی فرد، ۱۳۹۸)، در پایان‌نامه خود تحت عنوان «کرمانشاه در سفرنامه‌های ترجمه شده خارجی از صفویه تا پهلوی اول»، شرایط و اوضاع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی حاکم بر کرمانشاهان از صفویه تا قاجار را بررسی می‌کند. از سوی دیگر (زارعی و باباکمال، ۱۳۹۵)، در مقاله ارزیابی عوامل اقتصادی، سیاسی و مذهبی در توسعه ساختار شهر کرمانشاه در دوره قاجار با تکیه بر شواهد تاریخی و باستان‌شناسی موجود، به ارزیابی عوامل مؤثر بر رونق و توسعه ساختار فضایی شهر کرمانشاه در دوره قاجار با تکیه بر مدارک دست اول تاریخی و باستان‌شناسی پرداخته‌اند. علاوه بر این، (فولادی، ۱۳۹۹) و (بهرز، ۱۴۰۰) در پایان‌نامه‌های خود به ترتیب تحت عنوان «اوضاع اقتصادی و فرهنگی کرمانشاه در

آن کمک کرده‌اند، یاری رساند. این پژوهش در کوشش است تا با استفاده از اسناد و نقشه‌های تاریخی، به‌ویژه نقشه‌های روس‌ها، تصویری دقیق از چگونگی توسعه و سازمان‌دهی فضایی شهر ارائه دهد و بستری برای تحلیل تطبیقی با وضعیت کنونی فراهم کند. همچنین، درک ساختار کالبدی-فضایی شهر نه‌تنها به بازشناسی تاریخ شهرسازی کمک می‌کند، بلکه می‌تواند به‌عنوان الگویی در توسعه‌های شهری معاصر مورد استفاده قرار گیرد.

در این راستا، پژوهش حاضر در پی دستیابی به مهم‌ترین ویژگی‌های کالبدی-فضایی دوره قاجار است تا از طریق این تحلیل، گامی در جهت فهم بهتر و عمیق‌تر تاریخ و تحولات شهر کرمانشاه بردارد. این پژوهش همچنین می‌تواند خلأ موجود در تحقیقات گذشته در مورد شهر کرمانشاه و ساختار کالبدی-فضایی آن در دوره قاجار را مرتفع سازد و اطلاعات ارزشمندی را برای برنامه‌ریزان، مورخان و پژوهشگران حوزه شهرسازی و تاریخ فراهم آورد. به همین علت، این پژوهش از جنبه‌های تاریخی، نظری و کاربردی اهمیت ویژه‌ای دارد.

۱-۱. سوالات

- مطابق اسناد، مدارک و نقشه‌ها چه عناصر معماری و شهری در کرمانشاه دوره قاجار وجود داشته است؟
- عناصر شکل‌دهنده‌ی ساختار شهری کرمانشاه به چه نحوی در مجاورت یکدیگر قرار گرفته‌اند؟
- چه میزان از ساختار کالبدی-فضایی شهر کرمانشاه دوره قاجار، در وضع موجود بافت کنونی متبلور است؟

۲. پیشینه پژوهش / چارچوب نظری

مطالعات انجام‌گرفته در رابطه با شهر کرمانشاه دوره قاجار را می‌توان به دودسته تقسیم کرد، اول: شامل کتاب‌های باارزشی همچون؛ جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان (سلطانی، ۱۳۷۴)، کرمانشاه به دورنمای قدیم شهر ما «الیگارش» (کشاوری، ۱۳۸۲)، کرمانشاه و آثار تاریخی آن (بیگلری، ۱۳۸۱)، کرمانشاه شهری در ایران (کلارک و کلارک، ۱۳۹۵)، کرمانشاه در سفرنامه سیاحان (کشاوری، ۱۳۸۳)، کرمانشاه در حوادث مشروطیت و جنگ جهانی اول (بیگلری، ۱۳۹۷)، که هرکدام به‌نوبه خود شهر کرمانشاه را در سده‌های مختلف تفسیر کرده‌اند. در این میان وجه مشترک

دوره قاجار» و «بررسی وضعیت اصناف و پیشه‌وران ایالات کرمانشاهان در عهد قاجار»، و (کرانی و همکاران، ۱۳۹۷) و (ورویی، ۱۳۹۸) و (بوشات‌گوشه، ۱۴۰۰) در مقاله‌های خود به ترتیب تحت عنوان «تحلیل سفرنامه‌های ایرانیان دوره قاجار از کرمانشاه با رویکرد پسااستعماری»، «محلّه فیض‌آباد کرمانشاه در دوران قاجار»، «نقش علمای شیعه در گسترش تشیع در ایالات کرمانشاهان در دوره قاجاریه» به کرمانشاه دوره قاجار پرداخته‌اند. علاوه بر آن، در پژوهش (ثوابق و رستمی، ۱۳۹۸)، تحت عنوان «اوضاع سیاسی کرمانشاه مقارن جنبش مشروطیت در ایران (۱۳۲۴-۱۳۲۷ ق)» پیامدهای همراهی مردم کرمانشاه با جنبش مشروطه‌خواهی برآشتگی سیاسی شهر و آشوب‌های شهر بررسی می‌شود که به نحوی می‌توان ساختار فضایی را در بطن این مناسبات شهری بازشناسی کرد. اگرچه مطالعه در سطح آگاهی تاریخی تمرکز داشته است و به عناصر شهری توجهی ندارد.

اگرچه در مطالعات پیشین، شهر کرمانشاه در دوره قاجار از منظرهای گوناگون تاریخی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بررسی شده است، اما تمرکز اصلی این آثار عمدتاً بر روایت‌های تاریخی یا توصیف کلی اوضاع آن دوران بوده و کمتر پژوهشی به تحلیل کالبدی-فضایی شهر با تکیه بر داده‌های نقشه‌ای و اسناد تصویری پرداخته است. به‌ویژه، استفاده از اسناد تصویری منحصربه‌فردی چون نقشه‌ی روس‌ها - که از معدود اسناد دقیق و قابل اتکای تصویری آن دوره محسوب می‌شود - تاکنون در تحلیل ساختار فضایی شهر کرمانشاه مغفول مانده است.

شکاف علمی این پژوهش دقیقاً در همین نقطه قرار دارد: نبود یک مطالعه تطبیقی میان ساختار کالبدی-فضایی شهر کرمانشاه در دوره قاجار با استفاده از نقشه‌های تاریخی و داده‌های میدانی امروز. این مقاله برای نخستین بار با تطبیق نقشه روس‌ها با وضعیت کنونی شهر، تلاش می‌کند ساخت فضایی شهر قاجاری را تحلیل کند و از این طریق تصویری روشن‌تر از تحولات کالبدی-فضایی کرمانشاه ارائه دهد. نوآوری پژوهش نیز در رویکرد تطبیقی، بهره‌گیری ترکیبی از منابع تصویری و تاریخی، و بازخوانی ساختار شهری در

بستری تاریخی-فضایی نهفته است که می‌تواند مبنایی برای مطالعات شهری آینده در زمینه تداوم فضایی، میراث کالبدی و تحولات ساختاری باشد.

۱-۲. چارچوب نظری

۱-۱-۲. ساختار کالبدی- فضایی شهر کرمانشاه از نگاه جغرافی‌نویسان و سیاحان (اوایل و اواسط دوره قاجار (۱۲۰۹-۱۲۸۵ ه.ق))

در سال (۱۲۱۱ ه.ق) اولیویه (Olivier) به ویژگی‌های جغرافیایی شهر کرمانشاه اشاره کرده و بیان داشته است که این شهر از جهت شمال شرق به مسافت هفتاد فرسخ در عرض، در مختصات ۳۴ درجه و ۷ دقیقه شمالی بر اساس رصد اعراب و ایرانیان قرار دارد. این شهر در منطقه‌ای صحرائی واقع شده است و اطراف آن به سمت جنوب و شرق باز است. نواحی شمال و شمال شرقی این شهر با کوه‌های بسیار مرتفع محاط شده که اولیویه از آن‌ها گذر کرده است. اگرچه امروزه کرمانشاه به‌عنوان اقامتگاه خانی و پایتخت یک ناحیه وسیع حکومتی شناخته می‌شود، اما جمعیت آن از هشت هزار تا نه هزار نفر بیشتر نمی‌شود. این شهر با استفاده از خندق عمیق و حصار ضخیم به‌شدت استحکام بخشیده شده است که نشان‌دهنده توجه و اهمیت نادرشاه در تقویت امنیت آن است. ارگ یا قلعه که محل اقامت حاکم است، به شکلی زیبا به دستور نادرشاه مرمت و بازسازی شده است. حصار قلعه نیز تحت فرمان وی با استفاده از خشت خام ساخته شده است. نادرشاه با تمرکز بر مقاومت در برابر تهاجم‌های عثمانی، به‌دقت و با اقدامات بلندمدت در امنیت این منطقه اقدام کرده است. بر اساس دیدگاه اولیویه این شهر به‌مراتب زینت برتری نسبت به دیگر شهرهای ایران ندارد. مساجد مهمی در شهر وجود ندارد و کوچه‌های آن تنگ، کثیف، غیرمستقیم هستند. آب همواره در کوچه‌ها جاری است که این مسئله باعث گل‌افشانی کوچه‌ها می‌شود. ساختمان‌ها در شهر اغلب از گل ساخته شده‌اند. خانه‌های اغنیا طبقات فوقانی نیز دارند، درحالی‌که خانه‌های فقیران تا یک طبقه محدود می‌شوند (اولیویه، ۱۳۷۱: ۲۷۶-۲۸۹).

در تبارشاه (۱۲۰۲-۱۲۰۰ ه.ق)، تحت تأثیر تهدیدات ترکیه، فتحعلی شاه پادشاه قاجار، تعهد کرد که به‌شدت از شهر کرمانشاه حفاظت خواهد کرد. او پسر خود، محمدعلی میرزا

باقی مانده و به عنوان انبار مورد استفاده قرار می گیرند. دوره قاجار دو گونه کاروان سرا در شهر کرمانشاه وجود داشت: ۱. کاروان سراهای زائران و کاروان ها ۲. کاروان سراهای بازرگانان (برومند سرخابی، ۱۳۷۸: ۱۴۵-۱۵۰).

پس از دولتشاه، فرزند ارشدش محمدحسین میرزا حشمت الدوله (سال ۱۲۳۷ ه.ق)، و پس از او، بهرام میرزا معزالدوله (سال ۱۲۴۵ ه.ق)، منوچهرخان معتمدالدوله (سال ۱۲۵۵ ه.ق) و چندین حاکم دیگر به حکومت رسیدند (فولادی، ۱۳۹۹: ۸-۱). در نهایت، با حضور امام قلی میرزای عمادالدوله (سال ۱۲۶۷ ه.ق)، شهر کرمانشاه دوباره رونق یافت. امام قلی میرزای عمادالدوله در بیست و چهار سال حکومت متناوب بر غرب کشور و کرمانشاهان، علاوه بر اقدامات زیربنایی، احداث، ساخت، تعمیر و مرمت اماکن مسکونی، حکومتی، مذهبی، بازار و سرا و کاروان سراهای، دکان ها، به توسعه شهر از درون و بیرون شهر نیز پرداخت (سلطانی، ۱۳۷۴: ۵۲۶-۵۵). عمادالدوله، در زمینه ی جلوه ی یادگارهای مرحوم دولتشاه، مسجد، مدرسه و موقوفاتی را ساخت و این تأسیسات موقوفه اکنون نیز تحت همان نام ها و باقی مانده بانیان شان وجود دارند (جمشیدی شیخی آبادی، ۱۴۰۰: ۹۰-۹۵). در شکل (۱) تصاویری از زمان قاجار آمده است.

شکل ۱. تصاویری از دوره قاجار شهر کرمانشاه. (شمس، ۱۳۸۱: ۷۰) و (گلزاری، ۱۳۵۰: ۱۴۰)

Figure 1. Images of Kermanshah during the Qajar Era, (Shams, 2002: 70) and (Golzari, 1971: 140)

(۱۲۲۱ ه.ق) را برگزید تا حمله عثمانی را دفع کند. محمدعلی میرزا، با صرف مقدار زیادی پول برای بهبود استحکامات، همراه با پسرش امام قلی میرزا که نقش مؤثری به عنوان والی ایفا می کرد، شهر را بازسازی کرد. از دیگر اقدامات وی می توان به عمارت دوازده گانه نیز اشاره کرد؛ ۱. دیوان خانه بزرگ که سر در آن مشرف بر میدان توپخانه بود ۲. عمارت کشکول، متصل به دیوان خانه ۳. اندرون بزرگ متصل به عمارت کشکول ۴. عمارت بیدستان، جنب عمارت کاخ پایین اندرون و عرش آئین ۵. عمارت عرش آئین پشت دیوان خانه طویله ۶. خلوت فاصله ی میان عمارت کشکول و دیوان خانه ۷. اندرون بزرگ متصل به عمارت کشکول ۸. قورخانه سمت جنوبی باغ شاهزاده ۹. چاپارخانه پشت باغ ۱۰. میدان سربازخانه سمت جنوبی عمارت دیوانی ۱۱. میدان توپخانه که فی الحقیقه جلوخان عمارت دیوانی است ۱۲. مجلس دیوانی طرف جنوب دیوان خانه ۱۴. نقاره خانه جنوبی میدان توپخانه (کشاوری، ۱۳۸۲: ۲۲).

دولتشاه، علاوه بر احداث عمارت های دوازده گانه و مرمت و تعمیر قلعه حاج کریم یا قلعه دلگشا، به ایجاد شاکله های شهری درون شهر کرمانشاه نیز توجه کرد و در این راستا اقدام به احداث بازارهای سرپوشیده نمود. این بازار که به نام "تاریکه بازار" شناخته می شد، به عنوان اسکلت اصلی شهر از شرق (دروازه پل سید جمعه) به سمت غرب (دروازه چغاسرخ) کشیده شده بود. این اقدام بر شکل گیری کوچه ها و مناطق مختلف درون شهر، ایجاد کاروان سراهای درون شهری، ساخت مساجد و تأسیسات شهری تأثیر چشمگیری داشت. به طوری که بازار کرمانشاه علاوه بر تأمین نیازهای ساکنان خود، مقصد بسیاری از ساکنان مناطق اطراف نیز بود و دارای بازارهای بزرگ و کوچکی برای عرضه کالاها در حالت عمده و خرده بود که به عنوان یک مرکز اقتصادی و تجاری مهم، زندگی شهری را به شکل چشم گیری تحت تأثیر قرار داده بود (کشاوری، ۱۳۷۷).

یکی از ویژگی های مهم بازار کرمانشاه، وجود کاروان سراهای بود که نقش مهمی در استراحت کاروان ها در طول مسیر، توزیع محصولات وارداتی و جمع آوری و بسته بندی کالاها ی صادراتی داشتند (در حال حاضر، بخشی از این کاروان سراهای

دوسرسی (Ducersi) در سال (۱۲۵۵ ه. ق) درباره کرمانشاه می‌نویسد؛ کرمانشاه یکی از شهرهای مهم ایران است و جمعیت آن به حدود ۱۲، ۰۰۰ نفر می‌رسد. این شهر در زمینه‌های مختلف صنعتی فعالیت دارد که به رفاه مردم آن کمک می‌کند. مسافرانی که از این راه به عربستان می‌روند و زائرانی که از کربلا بازمی‌گردند، طبیعتاً بخشی از پول خود را در این شهر هزینه می‌کنند (دوسرسی، ۱۳۶۲: ۳۳۱ - ۳۳۶). اما اوژن فلاندن (Eugene Flanden) که در سال (۱۲۵۶-۱۲۵۸) شهر را دیده چنین توصیف می‌کند: "کرمانشاه ویران شده و تجارت آن کاهش یافته است. از این شهر، کاروان‌های عظیم با بارهای گران‌بها عبور می‌نمایند، به‌ویژه صندوق‌های درازی که نعش مردگان را به کربلا حمل می‌کنند (فلاندن، ۱۳۵۹: ۱۹۳-۱۹۹) و سپس بیشوب (Bishop) در (۱۲۶۹ ه. ق) شهر کرمانشاه را بدین صورت توصیف می‌کند: «دیوارهای ویران، برای این شهر که کوچک‌شده بسیار بزرگ است، قسمت‌هایی از آن به داخل خندق ریخته شده و خرابی‌های بسیار برج را سوراخ کرده‌اند. خطوط خانه‌ها کوچک هستند و بازار را از پایین جدا کرده‌اند. نسبت به توده‌ای از خانه‌های توسری‌خورده، اندکی از خانه‌ها به نظر خوش‌ظاهر می‌آیند. تاکستان‌ها، باغ‌ها دره‌ی کم‌عمق جنوبی را پوشانده‌اند. اکنون که آب یخ‌بسته، در شمال شهر جذابیتی وجود ندارد. کرمانشاه که ادعا شده یکی از نمونه‌های جذاب شهر ایرانی است غیرقابل توجه و زشت است. پنجاه درصد آن در حال نابودی است و مردم شهر از قحطی، غارتگری بی‌حد دولتمردان و آفت طاعون رنج می‌برند. شهر در گذشته حدود ۱۲۰۰۰ خانوار داشته است، اما اکنون بالاترین تخمین جمعیتی آن ۲۵۰۰۰ نفر است. سه‌چهارم سکنه آن به علت ظلم مهاجرت کرده‌اند (روستاییان به ترکیه و شهریان به استان شمالی، آذربایجان). علاوه بر این، وی اظهار می‌کند که کرمانشاه یکی از مکان‌های مهم ایران است. بازارهایش بزرگ و پر از کالاهای اروپایی است، در آنجا تعداد زیادی یهودی و مابقی مردم مسلمان و شیعه با ترکیب فرقه‌ای سری بابیه‌اند» (بیشوب، ۱۳۷۵: ۱۶-۲۵) و در سال (۱۲۷۱ ه. ق)، کرزن (Curzon) اظهار کرد که کرمانشاه با ۴۰۰۰۰ نفر جمعیت حاکم‌نشین ولایت با وضعیت مرکزی ممتاز است و از این لحاظ اهمیت دارد. وی دیوارهای شهر را ویران و خندق‌ها را پر از آشغال توصیف کرده است (فولادی،

۱۳۹۹: ۵۵) و سپس بایندر (Binder) (۱۲۶۴-۱۲۷۲ ه. ق) بیان می‌کند؛ شهر در دامنه تپه‌ای قرار دارد و توسط چند رود از شاخه‌های قره‌سو مشروب می‌گردد. این شهر مرکزی بسیار حاصلخیز و ثروتمند است؛ هم دشت و هم نواحی کوهستانی آن منابع ثروتی فراوانی دارند. در سال ۱۷۳۰، بارو و استحکاماتی برای شهر ساخته شد، اما اکنون کل دیوار و حصار شهر خراب و فرو ریخته‌اند و اثری از آن‌ها باقی نمانده است. میدان شهر شلوغ و پر از سروصداست، قهوه‌خانه‌های حوالی میدان با تابلوهای نقاشی و دیوارهای رنگارنگ آن را زینت‌بخش کرده‌اند. در بخش جنوبی میدان کلبه‌ای کوچک نیز با نقاشی‌های ظریف تزئین شده و هر عصر گروهی از موزیک‌چی‌ها در آنجا جمع می‌شوند تا اندوه غروب خورشید را با ملودی‌های خود بیان کنند و آرزوی دیدار در فرد دیگری را ابراز کنند (بایندر، ۱۳۷۰: ۸۹-۱۰۵).

علاوه بر این در سفرنامه ناصرالدین‌شاه (۱۲۷۸ ه. ق)، شهر کرمانشاه به تفصیل توصیف شده است؛ حالت شهر کرمانشاهان و بلوکات شمالی، جنوبی، شرقی و غربی است. شهر حدود هفت هزار خانه دارد و به تعداد سی حمام‌ها عمومی به غیر از حمام خصوصی که در خانه‌ها است وجود دارد. شهر کرمانشاهان دارای شش کاروان‌سرا است که علاوه بر خدمت به قافله‌ها و زوار، مکانی برای تاجران نیز فراهم کرده‌اند. بازار معتبر شهر از میدان توپخانه شروع شده و تا دروازه سر قبر در آخرین نقطه‌اش ادامه دارد. آب شهر از سمت شرق شهر از سربابی جاری می‌آید و باغات شهر از این آب بهره می‌برند. در ضمن، سه قنات دیگر نیز وجود دارد که باغات و دیگر زمین‌های کشاورزی شهر را به آب می‌نشانند (ناصرالدین‌شاه، ۱۳۶۲: ۷۵-۹۵). بسیار دره باصفاست و پر از درخت و باغ است، قلعه حاج کریم معروف به دلگشا در جلو بود آب بسیاری هم همچون شتر گلو از دم قلعه می‌جوشید (کشاورز، ۱۳۸۲: ۵۰-۴۹). در سفرنامه‌ی «رابینو» (Rabino) (۱۲۸۰ ه. ق)، گستردگی شهر کرمانشاه نزدیک به ۶۰۷۷۵ مترمربع اعلام شده است. وی اظهار می‌کند که می‌توان با پیاده‌روی و در مدت یک ساعت و پانزده دقیقه، این گستره را طی کرد. در زمان دولتشاه، دیوارهایی دور اطراف شهر کرمانشاه ساخته‌شده که برج‌های آن دارای سوراخ‌های دیده‌بانی بوده

بالای ایوان عمارت کارگزاری چشم‌اندازی زیبا از شهر را مشاهده کرده است. خانه‌ها در دو سوی رود آب‌شوران قرار گرفته‌اند و دامنه کوه‌ها را در این منطقه تشکیل می‌دهند. کرانه چپ از قله مدور چیغاسرخ آغاز می‌شود و وسعت بیشتری دارد. انتهای شهر، مجموعه‌ای از ساختمان‌های گسترده شامل ارگ، مناره چهارگوش مسجد بزرگ و گنبد‌های بازار قابل مشاهده است. اغلب خانه‌ها دارای طبقات و پنجره‌ها و ایوان‌ها به سمت شهرند. کوچه‌ها کثیف است؛ اما با این حال، ظاهر شهر با وضع مخروبه سایر شهرهای ایران را ندارد. به دلیل رطوبت هوا، کاه‌گلی بودن بام خانه‌ها، علف‌ها و گل‌های خودروئی در پشت‌بام‌ها رشد کرده است. جلگه خارجی شهر وسیع و بی‌درخت است و تپه‌های زیادی این منطقه را احاطه کرده‌اند. چند باغ نیز بر لب رود قره‌سو قرار دارند و کوه پرو با دیوار بزرگی از سنگ و صخره در مقابل چشم‌انداز قرار گرفته است. کاخ حکومت کنونی از دوران دولتشاه باقی‌مانده است. میدان توپخانه به حیاط سربازخانه می‌افتد و عمارت‌های چندمرتبه‌ای به صورت فرنگی در اطراف آن ساخته شده‌اند. در آن سوی سربازخانه و خانه‌های درونی، مسجد بزرگی وجود دارد که توسط عمادالدوله، فرزند دولتشاه شکل گرفته است (اوبن، ۱۳۶۲: ۹۷-۱۲۳).

از سوی دیگر گروته (Grothe) (۱۲۸۶ه.ق) بیان می‌کند شهر بر دامنه‌ی یکی از شاخه‌های کوه قرار گرفته است و در سمت جنوبی این دامنه ساخته شده است. تپه‌های دوگانه در سمت‌های غربی و شرقی شهر دیده می‌شوند که دیوارهای گلی خانه‌ها و باغ‌های حاشیه شهر را بر روی آن‌ها گسترش داده‌اند. مرکز شهر که خانه‌هایش آجری هستند، میان این دو تپه روی شیب ملایمی به سمت دشت کشیده شده‌اند. بام‌ها و ایوان‌های سفید خانه‌ها در قسمت جنوبی شهر که درختان سرسبز آن‌ها را فراگرفته است، زیبایی خود را نشان می‌دهند. شهر به صورت ساده و بدون گنبد و مناره‌های زیبا دورنمای می‌شود. بر فراز انبوه خانه‌ها، چند دیوار بلند با معماری ساده گنبد‌های بازار به نظر می‌آیند. یک عمارت قصر مانند با دو برج و چند مناره آجری، با وجود ظاهر جذاب، توجه بیشتری جلب نمی‌کند. با وجود این کرمانشاهان شهری با اهمیت است که ۶۰ هزار نفر جمعیت دارد و طول باروی آن یک ساعت و

است. شهر دارای چهار دروازه به نام‌های دروازه کالسکه (به سوی جاده تهران)، دروازه یهودی‌ها، دروازه قصاب‌خانه، و دروازه چیا سرخ یا سر قبر آقا که به سوی بغداد بازمی‌گردند (رایینو، ۱۳۸۳: ۲۹۴) و در نهایت توصیف جکسن (Jackson) دانشمند آمریکایی در سال (۱۲۸۲ه.ق) از شهر کرمانشاه، شهری پررونق از نظر تجارت با جمعیت حدود ۶۰,۰۰۰ نفر را نشان می‌دهد. او اظهار می‌کند که بیشتر ساکنان شهر از نژاد کرد هستند، اما فارس، ترک، یهودی و تعداد کمی مسیحی نیز در شهر زندگی می‌کنند. اداره شهر به دست سه کدخدا است و شهر به سه محله تقسیم شده است. هر کدخدا نظارت بر یکی از این محلات دارد و از طریق مأموران عالی‌رتبه‌تری که مافوق آن‌ها هستند، به حاکم شهر حساب می‌دهند که از طرف شاه منصوب شده است. وسعت شهر نیز قابل توجه بوده و محیط آن حدود شش کیلومتر و نیم طول دارد. دیواری که پیش از این شهر را احاطه می‌کرد، در حال حاضر به جز یکی از برج‌هایش باقی‌مانده که بعضی از مناطق مسکونی شهر را تشکیل می‌دهد، اثری از آن نیست، اما خندق شهر در برخی از نقاط هنوز هم قابل مشاهده است. از حیث معماری شهر جذابیت کمی داشته و بیشتر ساختمان‌های آن به سال‌های اخیر تعلق دارد. در شهر چندین بنای عمومی و میدان وجود دارد که اهمیت خاصی ندارند. از جمله این مکان‌ها می‌توان به کاخ حکومتی که برج‌های بلندی را دارد اشاره کرد. در وسط میدان توپخانه، حوضی قرار دارد و اطراف آن دکان‌هایی که به بازار چسبیده‌اند، زرادخانه در پشت قصر واقع است. در بخش جنوبی میدانی دیگر به نام میدان سربازخانه وجود دارد. در شهر امکانات عمومی نیز مانند یک بانک، گمرک، اداره پست و تلگراف، حدود سی حمام عمومی، و در اطراف شهر خانه‌های خصوصی زیبا، باغ‌ها و ویلاهای دل‌انگیز متعلق به ثروتمندان وجود دارد. کرمانشاه همچنین کاروان‌سراهای معتبری دارد که اغلب توسط تجار و زائرانی پر است که به عنوان مسافران در حال سفر یا بازگشت از کربلایند (جکسن، ۱۳۶۹: ۲۶۸).

۲-۱-۲. ساختار کالبدی- فضایی شهر کرمانشاه از نگاه جغرافی‌نویسان و سیاحان (اواخر دوره قاجار (۱۲۸۵- ۱۳۰۴ه.ق))

توصیف اوبن (Oben) از کرمانشاه در سال ۱۲۸۵ه.ق تصویری زیبا و جزئی از زندگی شهری این منطقه ارائه می‌دهد. او از

نیم وقت می‌طلبید (گروته، ۱۳۶۹: ۳۲-۳۶). وی همچنین بیان می‌کند؛ اغلب خیابان‌های شهر بسیار تنگ‌اند و تنها از دو خیابان اصلی شهر کالسکه آن‌هم به‌سختی می‌تواند بگذرد. یکی از این خیابان‌ها که به خیابان ضرابیه معروف است و به محله فیض‌آباد منتهی می‌شود و از شمال به جنوب کشیده شده است، خیابان دیگر از سمت شرق به غرب می‌رود. حوالی خیابان دوم هر دو کاروان‌سرای بزرگ شهر یعنی کاروان‌سرای امین و کاروان‌سرای وکیل‌الدوله قرار دارند. بازارهای اصلی شهر نیز اطراف این خیابان‌های طویل که یکدیگر را در میدان توپخانه منقطع می‌کنند قرار دارند. میدان توپخانه در مرکز شهر قرار دارد، عرض آن ۳۰ و طولش ۷۵ متر است و در آن درختان چنار و چند استخر عریض و در وسطش دو سه عراده توپ زنگ‌زده نمایان است. ساختمان حکومتی یک قسمت میدان را شکل می‌دهد جلوی آن یک قراول‌خانه و چند آتشبار قرون وسطایی به چشم می‌خورد. هر روز قبل از غروب آفتاب سربازخانه کرمانشاه در اینجا مراسمی برگزار می‌کند که به عملیات نظامی مانند نیست. عصرها افراد از خانه به اینجا می‌آیند. برخی در قهوه‌خانه‌های اطراف میدان جمع می‌شوند و در آنجا چای و شربت می‌خورند و قلیان می‌کشند. اما بعد از غروب آفتاب کسی در خیابان‌ها نیست و تاریکی همه‌جا را فرا می‌گیرد (گروته، ۱۳۶۹: ۳۵-۳۹).

در دوره‌ی ۱۲۹۰ تا ۱۲۹۱ هجری شمسی، کرمانشاه تحت تأثیرات ناامنی و ناپایداری‌هایی قرار گرفت. به‌طوری‌که ابتدا جنگ جهانی اول باعث بی‌ثباتی‌ها شد و سپس در سال ۱۲۹۴ هجری شمسی، کرمانشاه به‌وسیله‌ی نیروهای ترکیه و به‌واسطه‌ی راه بین‌النهرین به اشغال درآمد. اما در سال ۱۲۹۶ هجری شمسی، شهر توسط نیروهای روسی باز پس گرفته شد و در سال ۱۲۹۷ هجری شمسی نیز کرمانشاه مجدداً دست‌به‌دست شد و درنهایت به یکی از با اهمیت‌ترین ایستگاه‌های خطوط ارتباطی بریتانیا به دریای خزر تبدیل گردید (خدییوی، ۱۳۷۸: ۱۸۸).

با توجه به گزارش روسو (Rousseau) (کنسول فرانسه در بغداد) در سال ۱۸۰۷، جمعیت کرمانشاه در حدود ۱۶,۰۰۰ تا ۱۸,۰۰۰ نفر بوده است. اما در تاریخ ۱۶ سپتامبر ۱۹۱۶، جمعیت به حدود ۳۰,۰۰۰ نفر افزایش یافته است و هر روزه امور عمرانی آن رو به توسعه است و باکینگهام (Buckingham)، پس از بازدید از

کرمانشاه در سال ۱۹۱۶، اظهار کرده که «شهر کرمانشاه کمتر از نیم‌قرن پیش که دهکده‌ای بزرگ بود که توسط کشاورزان و دامداران مسکونی شده بود، به‌شدت گسترش یافته و حالا به‌عنوان یک مرکز شهری به شمار می‌رود، او همچنین حاکم کرمانشاه را از قدرتمندترین حاکمان ایران در منطقه توصیف کرده است» (کرانی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۴۵-۱۲۳).

سپس بلوشر (Blucher) بیان می‌کند؛ کرمانشاه شهری تقریباً بزرگ برکنار راه تاریخی که از دشت بین‌النهرین شروع و با گذشتن از جلگه‌ی مرتفع ایران به قلب آسیا می‌پیوندد اهمیت ویژه‌ای دارد. شهر در دره‌ای وسیع آرمیده و ارگی بر آن مسلط است. روی قره‌سو پلی وجود دارد و در آن طرف رودخانه در ارتفاعات با شیب ملایم، شهر واقع گردیده است. این شهر در زمان صلح معبر کاروان‌رو بوده که کالا و جنازه را به نجف یا کربلا حمل می‌کردند. اما پس از آنکه نظام‌السلطنه حکومت گزید کرمانشاه به مقر حکومتی تبدیل شد. خیابان‌هایی شهر، بسیار کج‌وکوله، آن‌قدر تنگ‌اند که کالسکه به‌سختی می‌تواند آمدوشد کند. خانه‌ها با دیوارهای بلند از خیابان جدا می‌گردند به‌طوری‌که از خارج هیچ تصویری از داخل منازل به‌خاطر بیننده خطور نمی‌کند. وی همچنین به کاروان‌سراها و بیمارستانی که تا سپس شده بود اشاره کرده است (حسینی فرد، ۱۳۹۸: ۸۷).

۳-۱-۲. ساختار اصلی شهر

یکی از مستندات شهر کرمانشاه، نقشه‌ی تهیه‌شده توسط مسیو چریکف (Cherikoff) در سال ۱۸۵۰ (۱۲۲۹ هـ.ش) از کرمانشاه، با مقیاس یک‌دوم معادل ۱۰۰ ساژن (Sagen) (۲/۴۵ سانتیمتر معادل ۲۱۳/۴) است و در دسترس قرار دارد. مطابق این نقشه، شهر کرمانشاه در ۹۰.۱۹.۳۴ عرض شمالی و ۰.۹.۴۷ طول شرقی گرینویچ واقع است. شهر در دامنه کوه سفید و دره حاصلخیز رودخانه قره‌سو واقع شده و تقریباً در پنج کیلومتری غرب این رودخانه قرار دارد (مهریار و همکاران، ۱۳۷۸: ۲۰۰). شهر کرمانشاه در مسیر اصلی پستی و کاروان‌سراها بین ترکیه و ایران واقع شده است. این شهر به دلیل تجارت برنج، گندم، جو، انگور و محصولات دیگر با بغداد نیز واجد اهمیت است. شهر کرمانشاه با دیوار خشتی احاطه‌شده و بزرگ‌ترین طول آن از شمال شرق به جنوب غربی حدود یک هزار و پانصد متر و بزرگ‌ترین عرض آن از

شش محله تقسیم شده است درحالی که هسته اصلی شهر کرمانشاه از سه محله فیض آباد، چنانی، برزه دماغ تشکیل شده است. ملاعباسعلی و قره باغ که با عنوان محله از آن‌ها یاد شده جزئی از محله چنانی محسوب می‌شوند. محله توی شهر مقصود همان ارگ حکومتی است که باید آن را جزئی از فیض آباد دانست. عنوان محله علفخون اشتباه است مقصود علفخون هیچ ربط و اساسی به مکان مزبور ندارد. اما میدان علاف‌خانه تا بیش از انقلاب شغل اکثریت قریب به اتفاق دکان‌های که در چهار طرف آن میدان وجود داشت علافی (خرید و فروش گندم و جو و تهیه لبنیات) بود (گلزاری: ۱۳۵۰، ۱۳۰). در مورد قیصریه چاریشی و شاه‌الیسجار چاریشی که طبیعتاً باید اسم خاص باشند، اطلاعاتی در دسترس نیست (ضبط و برگردان هر دو اشتباه است) و می‌توان گفت شاید «چاریشی» برداشتی از تلفظ «تاریکه» باشد که تا حدودی قریب‌المخرج هستند، زیرا در کرمانشاه بازار عمده را «تاریکه بازار» می‌گویند به معنای بازار سرپوشیده بود (گلزاری: ۱۳۵۰، ۱۴۸).

شمال به جنوب در حدود یک هزار و دویست متر است. شهر به شش محله با نام‌های فیض آباد، محله توی شهر، محله علفخون، محله برزه دماغ، محله ملاعباس علی، و محله قره باغ تقسیم شده است. در شهر حدود ۷۰۰۰ خانه وجود دارد، که ۷۰ خانه از آن‌ها متعلق به یهودیان است. جمعیت شهر تقریباً ۴۰ هزار نفر است که شامل کردها و یهودیان نیز می‌شود. درآمد گمرکی شهر که دولت دریافت می‌کند، بیش از ۱۲ هزار تومان است (معادل ۴۰ هزار روبل). شهر هفت دروازه با نام‌های عمر میل (عمرمل)، فیض آباد، پایین اصفهان (قدیم جودی)، بالا اصفهان (دوما)، دروازه حاجی کریم، قلعه کیاسرخ (چیا سرخ)، شاه‌نجنف و سه میدان (سرباز، توپ‌خانه و علاف‌خانه) دارد. علاوه بر این، در حدود ۱۰ بازار که مهم‌ترین آن‌ها (aaa قیصریه چاریشی - bbb شاه‌الیسجار چاریشی) و ۴۰ کاروان‌سرا، عمارت و بنا و حدود بیست حمام در شهر وجود دارد (مهریار، ۱۳۷۸: ۲۰۱).

پیش از آنکه نقشه روس‌ها (شکل ۲) تشریح گردد ضروری است چند نکته در باب آن مطرح گردد: در نقشه آمده که شهر به

شکل ۲. نقشه شهر کرمانشاه؛ ترسیم توسط مسیوچریکف روسی در سال ۱۸۵۰م (۱۲۲۹ش)، (مهریار، ۱۳۷۸: ۲۰۴)

Figure 2. Map of Kermanshah; drawn by Monsieur Cherikov (Russian) in 1850 CE (1229 SH), (Mehryar, 1999: 204)

مطابق این نقشه (تصویر ۱-۲)، عناصر در هسته مرکزی شهر کرمانشاه، شامل ارگ حکومتی، میدان مشق، میدان توپخانه، میدان علاف‌خانه و مجموعه‌ای از باغ‌ها است. IX میدان توپخانه، VIII میدان مشق، و فضای بین این دو میدان عناصر کاخ حکومتی را تشکیل می‌دهند. در این هسته، عناصر دیگری نیز وجود دارند، از جمله بازار (که تا آن زمان سرپوشیده نبوده است). این عناصر فضاهای شاخص دوره‌های مختلف شهر را تشکیل می‌دادند و در دوره‌های مختلف تاریخی شهر، فراز و فرودهای زیادی را تجربه کرده‌اند. در نهایت دوره رضاخان و ورود به دوره نوگرایی و سیاست اجرای خیابان‌های عریض و چلیپایی باعث زوال و از بین رفتن این عناصر شده است (گلزاری: ۱۳۵۰، ۴۳۲).

میدان توپخانه در بخش شرقی محله توپخانه و نزدیک به میدان وزیری، در موقعیت کنونی بانک ملی واقع می‌شد. قرارگیری این میدان در مرکزیت شهر و نزدیکی دروازه‌های ورودی، منجر به رونق و تشکیل کاربری‌های متنوع در این میدان شده بود. در این دوره حرکت مداوم زائران، حضور انواع اجناس و پارچه‌های خارجی، حمل‌ونقل کالاهای متنوع، و رفت‌وآمد پیوسته قافله‌ها، تجارت شهر را بسیار پرنرنگ‌تر کرده بود. گاهی اوقات تا بیست هزار حیوان بارکش، در یک ماه از چهار کاروان‌سرای شهر عبور می‌کردند. درواقع، همه مسیرهای زمینی که زائران ایران، قفقاز، افغانستان و آسیای مرکزی را به مقصد مکان‌های مقدس می‌رساند، از شهر کرمانشاه عبور می‌کردند. جمعیت شهر در این دوره تقریباً حدود شصت هزار نفر بوده است (بیگلری، ۱۳۶۵: ۱۷۰).

میدان توپخانه یا میدان اصلی و مرکزی شهر شامل عناصر متفاوتی بود که مسجد جامع، کاروان‌سرای گمرک، حمام، نقاره‌خانه، دیوان‌خانه و بازار جزء آن‌ها بودند و در تأثیرگذاری بر شهر در شرایط مختلف سیاسی، مذهبی، اقتصادی و اجتماعی نقش بسزایی ایفا می‌کردند. یکی از ضلع‌های این میدان شامل ساختمان‌های حکومتی، قصر والی و سربازخانه بود. قصر حکومتی دارای پله‌های سنگی بود که توسط راهروی تونل‌مانندی به ارگ و حیاط سربازخانه متصل بود. ارگ حکومتی شامل برج و بارویی نیز بود. عناصر دیگر این مجموعه شامل کوشک محمدعلی میرزا، عمارت محمدعلی

میرزا، باروت‌خانه، عمارت امیرنظام زاده، دیوان‌خانه، آینه‌خانه، بازستان خانه، برج طویله و طویله‌خانه و باغ محمدعلی میرزا بودند. برج‌های کاخ حکومتی که مشرف به میدان توپخانه بودند، برای نگهداری از کاخ و ساختمان‌های اطراف آن ایجاد شده بودند. علاوه بر این، در میدان توپخانه عناصر اداری و حکومتی دیگری نظیر پست و تلگراف نیز وجود داشتند (شمس: ۱۳۸۱، ۷۱).

مسجد جامع در بخش شمال شرقی میدان توپخانه واقع شده بود توسط عمادالدوله، فرزند دولتشاه که پس از پدرش حاکم این ایالت بود رونق یافت. این مسجد در اواخر دوره‌ی زندیه بنا شد و بر اساس الگوی سازمان‌دهی شهرهای پس از اسلام، با میدان توپخانه، بازار و ارگ حکومتی در ارتباط قرار گرفته بود. این بنا شامل مسجد، مدرسه و حسینیه بود. مسجد دارای دو شبستان با تاریخ‌های مختلف بود. شبستان شمالی، قدیمی‌تر و مربوط به دوره‌ی زندیان است؛ اما سازنده‌ی شبستان جنوبی که به صحن امیری معروف است، امیرنظام زنگنه، یکی از نوادگان شیخ علی‌خان زنگنه بود. اکنون شبستان جنوبی این مسجد خراب شده و شبستان تازه‌ای به جای آن ساخته شده که دارای گنبد، مناره‌های بلند و ایوان‌های کاشی‌کاری شده است؛ اما شبستان شمالی به همان صورت بازمانده و تنها نمای آن بازسازی شده است. در قسمت جنوبی، مسجد دیگری با صحن و شبستان وجود داشت که به مسجد عمادالدوله شهرت یافت (گلزاری: ۱۳۵۰، ۱۴۸).

در اطراف صحن این مسجد، حجره‌های متعددی به جهت تحصیل طلاب علوم دینی احداث شده بودند. این حجره‌ها از محل درآمد موقوفات به نسبت یک‌صدوپنجاه سهم برابر مفاد وقف در ده حجره، هر کدام مختص ۱۵ نفر شهریه طلاب را تعیین می‌کردند. ورودی اصلی مسجد نیز دارای یکی از درهای حرم مطهر امیرمؤمنان، مولای مردان علی (ع) که به نام «قاپی نجف» معروف است، بر دیوار و نمای بیرونی گلدسته مسجد قرار داشت. این گلدسته به‌عنوان ساعتی برای تعیین اوقات شرعی خدمت می‌کرد که در سال ۱۳۷۹ توسط میراث فرهنگی دوباره احیاء شد. از مسجد جامع، تنها بخشی از شبستان آن باقی‌مانده است. در قسمت جنوبی این

مسجد، دو بالاخانه وجود داشت که در گذشته به عنوان مدرسه به کار می‌رفت. مسجد جامع به عنوان بلندترین ساختمان شهر، در نزدیکی بازار احداث و به عنوان مکان اقامت نماز، دادگاه فکری و آموزشی خدمت می‌کرد (سلطانزاده، ۱۳۶۵: ۲۷). علاوه بر مسجد جامع که در کنار بازار واقع بود، مساجد بزرگ دیگری نیز مانند مسجد حمیدالدوله، مسجد حاجی ملاحسین، مسجد طیس خان (شهbazخان)، مسجد نبات (مسجد نواب عالی)، مسجد مفتی امید (مسجد معتمد)، مسجد میرزا قاسم و مسجد نقی خان نیز وجود داشتند که به گفته سیاحان قرن ۱۹، مهم‌ترین و زیباترین ساختمان‌های شهر بودند (برومند سرخابی، ۱۳۸۸: ۱۶۹). از دیگر عناصر در این میدان، دیوان‌خانه بود که در مقابل کاخ حکومتی واقع شده بود و دارای ستون‌های بسیاری بود و ترکیب و ساختار آن شباهتی به عمارت شمس‌العماره در تهران داشت. این عمارت از دوازده قصر ترکیب شده بود و تا سال‌های اخیر به عنوان یک نمونه از عمران و دوستی راولینسون (Rawlinson) در زمان دولتشاه باقی‌مانده بود (سلطانی، ۱۳۷۴: ۵۵۳).

ساختمان نقاره‌خانه دیوانی، آخرین عنصر باقی‌مانده از دوران قاجاریه، در سال ۱۲۶۸ خورشیدی در قسمت جنوبی سبزه‌میدان روبروی در ورودی گمرک (گمرک کهنه کنونی) به شمال ساخته شده بود. این بنا از جذابیت هنری بهره‌ای نداشت و تنها اتاقکی بود که سه طرف آن مسدود و طرف چهارم آن مشرف به فضای سبزه‌میدان باز می‌شد بر اساس رسم و سنت، در سپیده‌دمان و مغرب به مدت بیست دقیقه موزیک و نقاره می‌نواختند و به اصطلاح اعلام وقت می‌کردند (بایندر، ۱۳۷۰: ۴۲۰). در جنوب نیز میدان دیگری قرار داشت که میدان سربازخانه می‌نامیدند، دلیل نام‌گذاری میدان این بود که سکونتگاه سربازان در پیرامون آن ساخته شده بود و خود میدان به منزله میدان مشق نیروی نظامی بود. از عناصر میدان مشق می‌توان به حمام سربازخانه و مسجد حمدالدوله اشاره کرد و ضلع دیگر این میدان باغ محمدعلی میرزا قرار داشت (بیگلری، ۱۳۷۰: ۱۶۹).

عنصر اصلی و مرکزی شهر کرمانشاه بازار بود. این بازار، به دلیل قرارگیری کرمانشاه در گره تجاری میان ایران و کشور عثمانی،

در دوره قاجار به رونق خاصی دست یافت. گمرک غرب در کرمانشاه در دوره قاجار نقش مؤثری در این رونق داشت. بازار کرمانشاه به بخش‌های مختلفی تقسیم می‌شد همچون بازار بزازها، بازار صندوق بنکدارها، بازار آهنگرها، بازار زرگرها، بازار حوری‌آباد، بازار کلوچه‌پزها، بازار حلبی‌سازها، بازار صحاف‌ها، بازار مسگرها، بازار کلیمی‌ها، بازار چال حسن خان و بازار توپخانه. علاوه بر بازارها، وجود ۴۰ کاروان‌سرا (کاروان‌سرای گمرک، حاجی علی‌خان، تیمچه، میرزا اسماعیل، سبزعلی، آقا، نواب، نصرالله، میرزا سلیم‌خان، حسن‌خان، فتحعلی، حاجی آقابزرگ، دودرخان، کاروان‌سرای بازار)، مساجد، تیمچه، قهوه‌خانه‌ها، دالان‌های متعدد، چهارسوق، قیصریه، میدان‌ها و گذرهای زیادی قابل ذکرند. که بخش عظیمی از این بازارها هنوز هم فعالیت خود را حفظ کرده و نقش مهمی در اقتصاد شهر و شهرهای اطراف دارند (سرمد و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۵۰-۱۶۲). محله‌های مسکونی در اطراف بازارها وجود داشته و در هر یک از محله‌های شهر، افرادی از گروه قومی خاصی زندگی می‌کردند. برخلاف بسیاری از شهرهای ایران مانند اصفهان، شیراز و تبریز که هر قوم در محله‌های خاصی ساکن بود، ارتباط قومیت و محله‌ها در کرمانشاه به دقت مشخص نیست. این شهر دارای شش محله بود. گرداگرد شهر حصار بلندی قرار داشت که در برخی نقاط آن برج و بارو داشت و از طریق هفت دروازه با شاهراه‌های ارتباطی بیرون متصل می‌شد. عناصر غالب در ساختار محله شامل منازل مسکونی، راه‌های پُریچ‌وخم، گذرها و میدانچه‌های محلی بودند. شبکه راه‌های مذکور بسیار بی‌نظم بود و از خانه‌های ناهماهنگی ساخته شده بود. خانه‌های بزرگ و کوچک به نظم و ترتیب در کنار یکدیگر ساخته می‌شدند و نمای هر یک از آن‌ها به قسمتی متفاوت اشاره داشت. خانه‌ها معمولاً از خشت خام و گل ساخته می‌شدند. برخی از ثروتمندان در ساخت بناها از آجر، سنگ، ملات و آهک استفاده می‌کردند. به دلیل حفظ بافت قدیمی شهر کرمانشاه، کوچه‌های بسیار باریک و گذرهای بی‌نظم هنوز هم قابل مشاهده‌اند (اباذری و قلی‌پور، ۱۳۹۱: ۱۹-۲۵).

علاوه بر نقشه روس‌ها، نقشه‌ای که در سال ۱۹۱۹م (۱۳۹۸ ه.ش) به وسیله نیروهای انگلیسی اعزامی به میان‌رودان

دارای اهمیت بوده است (زارعی و باباکمال، ۱۳۹۶: ۱۰۹). مطابق نقشه (۱-۴)، منطقه مسکونی متراکم، تقریباً تخم‌مرغی شکل و طول محیط (کمی کمتر از تخمین جکسن) در حدود ۵/۶ کیلومتر است. محدوده‌های شهر به‌وسیله ۱۴ برج مالیاتی تعریف شده‌اند. برج‌هایی که قدمت آن‌ها به زمانی باز می‌گردد که عوارض گمرکی با محدودیت‌هایی اجاره می‌شدند و این عوارض نه در مرز بلکه به‌صورت مالیات در مراکز درونی نیز جمع می‌شدند. در مرکز شهر ارگ حکومتی (اکنون فرمانده پلیس) مستقر بود که بر میدان شهر (مکان فعلی بانک ملی) اشراف داشت و به‌وسیله سربازخانه ارتش و میدان مشق پشتیبانی می‌شد. بازار مسیر اصلی عبور و مرور کاروان بود که حدود ۱/۲ کیلومتر طول داشت و به‌صورت مارپیچی از شرق به غرب، توسعه یافته بود. در حوالی قصر، بازار در کوچه‌های موازی هم ادامه یافته بود به‌طوری که طول واقعی آن ۱/۷ کیلومتر می‌شد. بازار قطب اصلی و مهم دادوستد بود که دو سمت آن را کاروان‌سراهایی تشکیل می‌دادند که در این نقشه با مستطیل‌های خالی نمایان‌اند. بیشتر مساجد در بخش شمال شرقی شهر واقع‌اند و موقعیت آن‌ها نیز آرایش عمومی بازار و کوچه نشان‌دهنده آن است که نواحی توسعه‌ی متأخر که در نقشه‌ی ۱۲۹۸ هجری شمسی نمایان است، در قسمت‌های جنوب غربی شهر واقع‌اند و به‌طرف جنوب باغ‌های بسیاری دیده می‌شود. من‌جمله کنسولگری بریتانیا و روسیه و نیز بیمارستان مستشاران آمریکایی "وست مینستر هاسپیتال" و خانه‌های بانک امیر امپراتوری پارسی. بخش دیگر شهر قبرستان‌های وسیعی قرار داشت که برای زمان طولانی جهات توسعه‌ی شهری را محدود کرده بودند. علاوه بر این، گودال‌های یخی در شمال غرب نیز با تأثیر کمتر چنین نقش محدود کننده‌ای داشتند. (کلارک و کلارک، ۱۳۹۵: ۴۲).

۳. روش پژوهش / مواد و روش‌ها

روش تحقیق پژوهش به‌صورت ساختاریافته و با بهره‌گیری از ترکیب روش‌های اسنادی، تحلیل تاریخی، و بررسی میدانی تدوین شده است. این پژوهش با ماهیت کاربردی و با استفاده از روش توصیفی و تاریخی-تحلیلی انجام شده است. مراحل تحقیق به شرح زیر است:

۱. مطالعه منابع اولیه و تحلیل اسنادی: پژوهش در مرحله

(بین‌النهرین) تدوین گشته نیز می‌تواند مبنای خوبی جهت تعیین حدود شهر قدیم و رشد شهر در دوره‌ی جدید باشد. همچنین، می‌توان از این نقشه در تعیین مکان عناصر اصلی شهر قدیم و دروازه‌های شهر که در آن اختلاف نظرهایی وجود دارد (پنج دروازه از نظر باکینگهام (۱۸۱۶) و جکسن (۱۹۱۷) چهار دروازه از نظر کست (Cast) و فالندن و در نهایت هفت دروازه از نظر سرهنگ چریکف) استفاده کرد. نقشه‌های سرهنگ چریکف و کلارک (Clarke) نشان‌دهنده این است که شهر قدیم کرمانشاه دارای هفت دروازه بود و این نشان‌دهنده موقعیت تجاری ممتاز، اعتبار و ارزش شهر و نقش ارتباطی است. علاوه بر این، در نقشه چریکف به شش محله و در نقشه کلارک (شکل ۳) به پنج محله با نام‌های مختلف اشاره شده است که در ادامه با خوانش دقیق نقشه‌ها می‌توان این موضوع را نیز روشن ساخت.

شکل ۳. نقشه شهر کرمانشاه اواخر قاجار، (کلارک و کلارک، ۱۳۹۵: ۴۴)

Figure 3. Map of Kermanshah in the Late Qajar Era, (Clark & Clark, 2016: 44)

در این نقشه، علاوه بر محله‌های چنانی، فیض آباد و برزه‌دماغ که در مجاورت رودخانه آبشوران قرار دارند دو محله توپخانه و علاف‌خانه نیز به آن افزوده شده‌اند. همچنین بر محله‌های فوق ارگ حکومتی، و دروازه‌ها کاملاً معلوم و قلعه هم نشانه‌گذاری شده‌اند. مستندات تاریخی و این نقشه حاکی از آن است که شهر از حیث نظامی و دفاعی برای کل کشور

این تطبیق بدون دخالت در بازسازی فرضی، صرفاً بر اساس جانمایی عناصر تاریخی (دروازه‌ها، بازار، مسجد جامع و...) و با مقایسه تصویری انجام شده و به صورت نقشه در متن مقاله نمایش یافته است.

این روش شناسی ترکیبی، ضمن ارائه تصویری جامع از ساختار فضایی دوره قاجار، امکان تحلیل چندجانبه و دقیق را فراهم آورده و بستری برای درک عمیق‌تر از تحولات شهری تاریخی فراهم می‌کند.

۴. یافته‌ها و بحث

همان‌طور که پیش‌تر مطرح شد پژوهش حاضر در پی دستیابی به مهم‌ترین ویژگی‌های کالبدی-فضایی دوره قاجار به واسطه پاسخ به سؤالات زیر است: مطابق اسناد، مدارک و نقشه‌ها چه عناصر معماری و شهری در کرمانشاه دوره قاجار وجود داشته است؟ عناصر شکل‌دهنده‌ی ساختار شهری کرمانشاه به چه نحوی در مجاورت یکدیگر قرار گرفته‌اند؟ چه میزان از ساختار کالبدی-فضایی شهر کرمانشاه دوره قاجار، در وضع موجود بافت کنونی متبلور است؟

جهت پاسخ به سؤال اول ابتدا با تکیه بر اسناد، مدارک و سفرنامه سیاحان، عناصر مختلف معماری و شهری شهر کرمانشاه در دوره قاجار در دو دوره اوایل-اواسط قاجار و اواخر قاجار مطابق جدول (۱) مشخص می‌گردد. اما نکته مهم در این بخش آن است هر کدام از سیاحان به نوبه خود به عناصر مختلف شهری همچون ارگ حکومتی، حصار و خندق، مساجد، حمام‌ها، محلات شهری، میدان‌ها، دروازه‌ها، بازار، کاروان‌سراها، باغ‌ها، گورستان، ساختمان گمرک، کوشک محمدعلی میرزا، عمارت‌ها، مدرسه، ساختمان پست و تلگراف، برج‌ها، کوچه‌های تنگ و کثیف و غیره اشاره کرده‌اند.

نخست با استفاده از روش اسنادی و مطالعات کتابخانه‌ای آغاز شد. این مرحله شامل گردآوری اطلاعات از منابع گوناگون، مانند کتب تاریخی، مقالات علمی، اسناد دولتی، گزارش‌های محلی، و سفرنامه‌ها بوده است. هدف اصلی این مرحله شناسایی و گردآوری داده‌های اولیه مرتبط با ساختار فضایی شهر در دوره قاجار بوده است. همچنین تلاش شده تا از منابع دست اول و معتبر بهره گرفته شود تا پایه علمی و تاریخی پژوهش تقویت گردد.

۲. تحلیل نقشه‌های تاریخی و منابع تصویری: در گام دوم، نقشه‌های تاریخی قدیمی، از جمله نقشه‌های تهیه‌شده توسط روس‌ها و سایر نقشه‌های مرتبط، مورد تحلیل دقیق قرار گرفت. این نقشه‌ها به عنوان منابع تصویری ارزشمند برای شناخت سازمان‌دهی فضا در دوره قاجار استفاده شده‌اند. بررسی این نقشه‌ها شامل تحلیل جزئیات توزیع عناصر شهری، شبکه‌های ارتباطی، و الگوی فضایی سکونتگاه‌ها بوده است.

۳. بررسی میدانی و گردآوری شواهد تجربی: در ادامه، برای تکمیل داده‌های تاریخی و رفع خلأهای اطلاعاتی، بررسی‌های میدانی صورت گرفت. این مرحله شامل مشاهده مستقیم، ثبت وضعیت موجود، و تهیه اسناد تصویری از بافت‌های باقی‌مانده مرتبط با دوره قاجار بوده است. داده‌های میدانی به شناسایی تطابق میان نقشه‌های تاریخی و وضعیت کنونی کمک کرده‌اند.

۴. تحلیل تطبیقی و تاریخی داده‌ها: داده‌های گردآوری‌شده از منابع اسنادی، نقشه‌های تاریخی، و بررسی‌های میدانی در این مرحله تحلیل شدند. این تحلیل‌ها به صورت تطبیقی و با استفاده از روش‌های کیفی انجام شد. هدف این مرحله، درک عمیق‌تر از ساختار فضایی، سازمان‌دهی عناصر شهری، و تعاملات فضایی در دوره قاجار بوده است.

۵. تهیه نقشه‌های تطبیقی وضع گذشته و حال: در پایان، با هدف نمایش هم‌پوشانی ساختار فضایی شهر قاجاری با وضع موجود، نقشه تاریخی بر نقشه کنونی شهر انطباق داده شد.

جدول ۱. عناصر معماری و شهری در کرمانشاه از دیدگاه سیاحان و سفرنامه نویسان زمان قاجار

Table 1. Architectural and Urban Elements in Kermanshah from the Perspective of Travelers and Travelogues during the Qajar Era

دوره	سیاحان و سفرنامه نویس	عناصر معماری (مسجد، مقبره، تکیه، مدرسه، حمام، کاخ)	عناصر شهری (میدان، محله، پل، دروازه، بازار، باغ، گورستان)
	اولیویه (1211 AH)	ارگ حکومتی، حصار و خندق، خانه اغنیا دارای طبقه فوقانی، خانه فقرا یک طبقه	کوچه‌های تنگ، مساجد نامناسب
	مسیوچریکف (AH.1229)	دیوار خشتی شهر، بیست حمام، مسجد جامع، نقاره‌خانه، دیوان‌خانه، ارگ حکومتی دارای برج و بارو، کوشک محمدعلی میرزا، باروت‌خانه، عمارت امیرنظام زاده، آینه‌خانه، بازستان خانه، برج طویله، توپ‌خانه، طویله‌خانه، ساختمان پست و تلگراف‌خانه، مدرسه جنب هر مسجد، مسجد جامع دارای دو شبستان (شمالی و جنوبی)، وجود حجره‌های برای طلاب دینی، وجود مساجد (حمیدالدوله، جامع، حاجی ملاحسین، طیس‌خان، نبات، مفتی‌امید، تقی‌خان، میرزا قاسم، میرزا عبدالمحمد)، ساختمان نقاره‌خانه، ساختمان گمرک؛ تیمچه، قهوه‌خانه، سربازخانه، عمارت محمدعلی میرزا، کوشک محمدعلی میرزا، عمارت ارشائین، باروت‌خانه، خراب‌خانه، دباغ‌خانه، خانه سلیم، بویاخانه (رنگری)، مدرسه، خانه نماینده انگلیس	شش محله (فیض‌آباد، توی شهر، علف خون، برزه‌دماغ، ملاعباسعلی، قره‌باغ)، دارای ۷۰۰۰ خانه، وجود هفت دروازه در شهر (عمر میل، فیض‌آباد، پایین اصفهان، بالا اصفهان، حاجی کریم، کیاسرخ، شاه نجف)، میدان‌ها (سرباز، توپ‌خانه، علاف‌خانه، مشق)، وجود ۱۰ بازار (مهم‌ترین آن‌ها: قیصریه چاریشی، شاه ایسجار چاریشی)، ۴۴۰ دکان در بازار، کاروان‌سرای بازار، باغ محمدعلی میرزا، بازارها (بزازها، صندوق بنکداران، آهنگرها، زرگرا، حوری‌آباد، کلوچه‌پزها، حلبی‌سازها، صحاف‌ها، مسگرها، کلیمی‌ها، چال حسن خان، توپ‌خانه) میدان و گذر چنانی، میدانچه و گذرهای محلی، ۴۰ کاروان‌سرا (کاروان‌سرای گمرک، حاجی علی‌خان، تیمچه، میرزا اسماعیل، سبزه‌علی، آقا، نواب، نصرالله، میرزا سلیم خان، حسن خان، فتح‌ملی، حاجی آقابزرگ، دودرخان)، ۲۰ حمام در شهر (مهم‌ترین‌ها حمام، سربازخانه، دیوان‌خانه، میدان توپ، حاج‌علی‌سرای، سبزه‌میدان، بزرگ حمام)، باغ محمدعلی میرزا
	دوسرسی (AH.1255)	شهر دارای دیوار	گورستان‌ها
اوایل و اواسط قاجار	فالدین 1256- (AH.1258)	شهر تقریباً ویران و تجارتش کم‌رونق شده است	وجود کاروان‌سراها در بازار
	بیشوب (1269 AH)	دیوارهای شهر و خندق آن ویران	وجود باغ و تاکستان و گلستان‌ها، بازارهای مملو از کالاها و اروپایی
	کرزن (1271 AH)	دیوارهای شهر ویران و خندق پر از آشغال	-
	بایندر 1264-1272 (AH)	دیوار و حصار ویران، تلگراف‌خانه	شهر در دامنه تپه، میدان شهر شلوغ، وجود قهوه‌خانه‌ها در اطراف میدان، کلبه کوچک در جنوب میدان که موزیک‌چیان در آن می‌نوازند
	ناصرالدین‌شاه (AH.1278)	بلوک‌های شهر شمالی، جنوبی و شرقی، غربی، وجود هفت هزارخانه در شهر، قلعه حاج کریم‌خان	سی حمام عمومی، شش کاروان‌سرا، راسته اصلی بازار از میدان توپخانه تا دروازه سر قبر آقا، وجود باغات، آب شهر از چندین سراب، وجود سه قنات در شهر
	رابینو (1280 AH)	شهر در زمان دولتشاه دارای برج و سوراخ‌های دیده‌بانی‌ست.	وجود چهار دروازه (کالسکه به‌سوی جاده تهران، قصاب‌خانه، یهودی‌ها، چپاسرخ یا سر قبر آقا)
	جکسن (1282 AH)	شهر دارای دیوار و دو برج ویران‌شده، کاخ حکومتی، وجود یک بانک، یک گمرک‌خانه، اداره پست و تلگراف‌خانه،	تقسیم شهر به سه محله، چندین میدان و بنای عمومی، میدان توپخانه، وجود دکان‌های چسبیده به بازار، میدان مشق، حدود سی حمام، باغ و ویلای ثروتمندان، وجود کاروان‌سرا در شهر

دوره	سیاحان و سفرنامه نویس	عناصر معماری (مسجد، مقبره، تکیه، مدرسه، حمام، کاخ)	عناصر شهری (میدان، محله، پل، دروازه، بازار، باغ، گورستان)
	اوبن (1285). (AH)	عمارت کارگزاری، وجود خانه‌ها در دو سوی رودخانه آبشوران، ارگ حکومتی، خانه‌ها دارای طبقه، پنجره و ایوان‌اند، سربازخانه،	بازار، مناره چهارگوش مسجد بزرگ، کوچه‌ها باریک و کثیف، میدان توپخانه
	گروه (1286). (AH)	دیوار خانه‌ها گلی، آجری، یک عمارت قصر مانند مزین بر برج و مناره، دارای بارو، کارخانه تفنگ‌سازی، ساختمان حکومتی، یک قراول‌خانه،	وجود باغ‌ها در شهر، وجود محلات، خیابان‌ها تنگ و باریک، خیابان ضرابیه، دو کاروان‌سرای امین و وکیل‌الدوله، بازار، میدان توپخانه، وجود قهوه‌خانه، وجود گورستان، ساختمان دوطبقه طاق‌بستان مربوط به وکیل‌الدوله
اواخر قاجار	روسو (1294). (AH)	امور ساختمانی و عمرانی در حال گسترش	-
	بلوشر (1294). (AH)	دارای ارگی مسلط بر شهر، خانه‌ها دارای سبک دوقسمتی، تأسیس بیمارستان در شهر، سربازخانه	خیابان‌های باریک و کج‌وکوله، کاروان‌سرا
	باکینگهام (AH.1298)	-	-
	کلارک (1298). (AH)	ارگ حکومتی، دارای برج، سربازخانه، کنسولگری روسیه و بریتانیا، بیمارستان مستشاران آمریکایی، خانه‌های امیر امپراتوری پارسی	شهر دارای هفت دروازه، علاوه بر محله‌های فیض‌آباد چنانی و برزه‌دماغ دو محله علاف‌خانه و توپخانه افزوده‌شده، میدان، میدان مشق، بازار، کوچه‌های موازی بازار و میدان، کاروان‌سرا، گورستان در یک سمت شهر، وجود گودال یخی

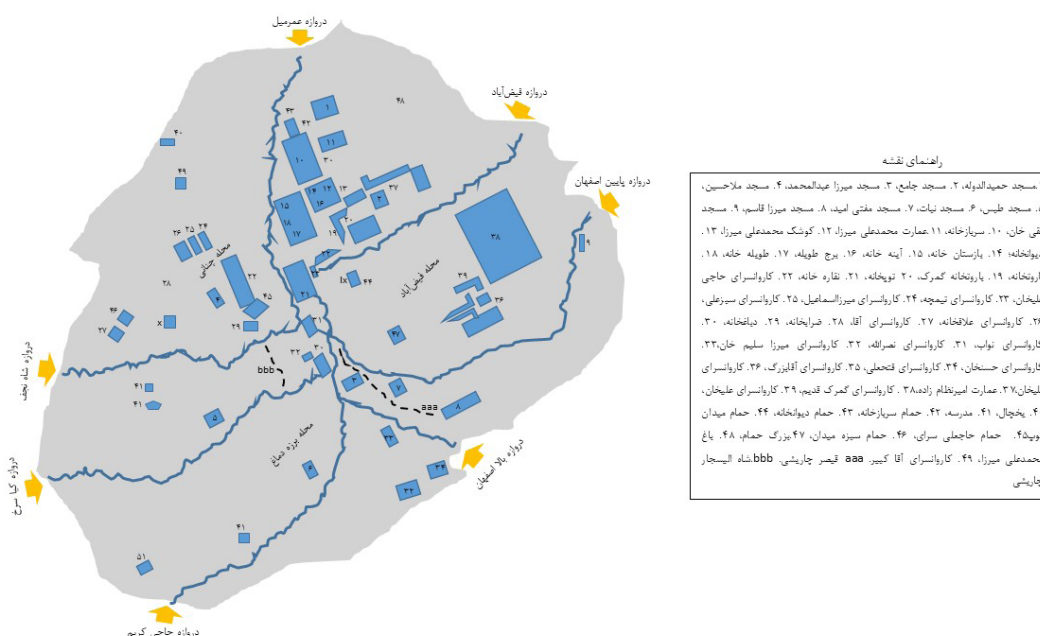
(کاروان‌سرای گمرک، حاجی علی‌خان، تیمچه، میرزا اسماعیل، سبزه‌علی، آقا، نواب، نصرالله، میرزا سلیم‌خان، حسن‌خان، فتحعلی، حاجی آقابزرگ، دودرخان، کاروان‌سرای بازار)، و ۲۰ حمام در شهر (مهم‌ترین‌ها حمام، سربازخانه، دیوان‌خانه، میدان توپ، حاجعلی‌سرای، سبزه‌میدان، بزرگ حمام) نام برد؛ بنابراین می‌توان گفت با مرکزیت ارگ حکومتی، کوشک محمدعلی میرزا، عمارت‌ها و غیره همچنین، وجود محلات، شهر ایجاد شده و بازار و راسته کوچه‌های موازی بازار، ساختار کالبدی شهر را تشکیل می‌داد. بازار محور اصلی دادوستد و پیرامون آن لایه‌ای از کاروان‌سراها وجود داشته است. مرکز اداری شهر در حوالی سبزه‌میدان فعلی (شکل ۴) بوده و ادارات مرکزی شهربانی در این محل استقرار یافته‌اند. در پشت این محل پادگان‌های نظامی و میدان سربازخانه قرار داشته است. در مسیری پیچان از شرق به غرب که همان راه اصلی کاروان‌رو بوده بازار شهر با دامنه‌ای در ارتفاع ۱۲۷۱ متر قرار داشته است. بیشتر مساجد در قسمت جنوبی سبزه باغ‌ها وجود داشته است. بدین‌سان، همان‌طور که در (شکل ۵) نیز مشخص شده است عناصر مختلف در محلات مختلف اما دارای انسجام، یکپارچگی، وحدت و هماهنگی با یکدیگر قرار گرفته‌اند.

سپس در پاسخ به سؤال دوم با تکیه بر اطلاعات به‌دست‌آمده از سفرنامه سیاحان و نقشه‌های موجود عناصر معماری و شهری جدول (۱) جانمایی حدودی عناصر شهری زمان قاجار مشخص می‌گردد.

عناصر دوره اول و اواسط قاجار را می‌توان (ارگ حکومتی، کوشک محمدعلی میرزا، باروت‌خانه، عمارت امیرنظام زاده، آینه‌خانه، بازستان خانه، برج طویله، طویله‌خانه، ساختمان پست و تلگراف‌خانه، نقاره‌خانه، دیوان‌خانه، ساختمان گمرک، عمارت ارشائین، ضراب‌خانه، دباغ‌خانه، خانه سلیم، بویاخانه، اداره پست و تلگراف‌خانه، همچنین مسجد جامع و مساجد (حمیدالدوله، جامع، حاجی ملاحسین، طبس‌خان (شهبازخان)، نبات (نواب عالیه)، مفتی‌امید (معتمد)، تقی‌خان، میرزا قاسم، میرزا عبدالمحمد)، و شش محله (فیض‌آباد، توی شهر، علف خون، برزه‌دماغ، ملاعباسعلی، قره‌باغ) (در اصل سه محله فیض‌آباد، برزه‌دماغ، چنانی)، و هفت دروازه (عمر میل (عمرمل)، فیض‌آباد، پایین اصفهان، بالا اصفهان، حاجی کریم، کیاسرخ، شاه نجف)، چندین میدان (سرباز، توپخانه، علاف‌خانه، مشق)، همچنین بازار (بازارها، صندوق بنکداران، آهنگرها، زرگراها، حوری‌آباد، کلوچه‌پزها، حلبی‌سازها، صحاف‌ها، مسگرها، کلیمی‌ها، چال حسن‌خان، توپخانه، قیصریه)، ۴۰ کاروان‌سرا

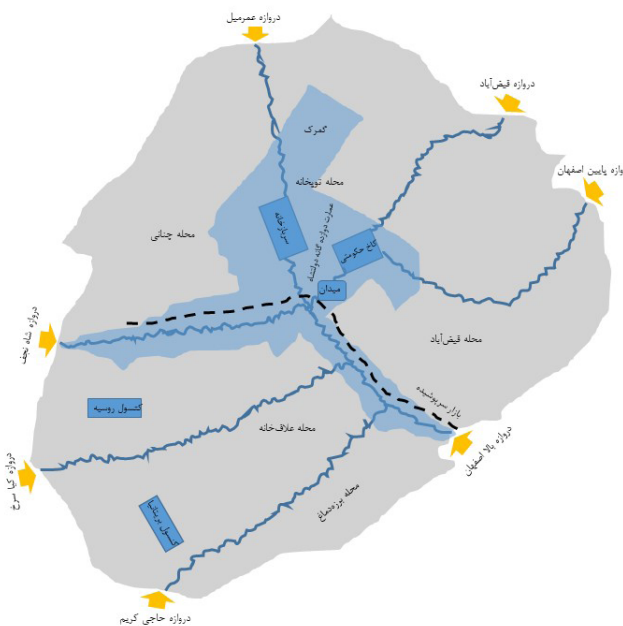
شکل ۴. سبزه میدان، (شمس، ۱۳۸۱)
Figure 4. Sabzeh Meydan, (Shams, 2002)

شکل ۵. ساختار کالبدی- فضایی شهر کرمانشاه اوایل و اواسط دوره قاجار
Figure 5. Physical-Spatial Structure of Kermanshah in the Early and Middle Qajar Era

بازار شهر سرپوشیده شد و راسته و میدان و سایر عناصر اصلی شهر ساختاری منسجم و پویا را در ارتباط با بازار یافت. در این زمان بازار همراه با میدان اصلی شهر یا میدان توپخانه به عنوان مرکزیت اقتصادی، اجتماعی و سیاسی به حدعالای خود رسید و در اطراف آن قصر حکومتی، میدان مشق، ساختمان‌های اداری مانند تلگرافخانه و گمرک و حجره‌ها و عمارت کارگزاری، قراولخانه، عناصر تجاری و سایر عناصر مذهبی مهمی یک مرکز شهر کامل شهر ایرانی را به نمایش گذاشته بودند. در این دوره شهر همچنان دارای هفت دروازه بوده و علاوه بر محله‌های فیض آباد، چنایی و برزهدماغ دو محله علافخانه و توپخانه افزوده شده‌اند (شکل ۶)

در پایان دوره قاجار سازمان فضایی شهر کامل گردیده و در آن ساختمان‌های با اهمیت چون کنسولگری‌های خارجی (روسیه و بریتانیا)، بیمارستان‌ها و پادگان‌ها و مراکز نظامی استقرار یافته است. بیمارستان «وست مینستر هاسپیتال» (Westminster Hospital) و ساختمان‌های بانک شاهی ایران نیز در این دوران در شهر کرمانشاه وجود داشتند. بازار محور اصلی تجاری شهر بوده و بافت کالبدی شهر با سیستم محله‌ای و از طریق کوچه‌ها و معابر وسیع از میانه آن عبور نموده و ارتباط شهر را فراهم می‌ساخته‌اند. بررسی عکس‌ها و تصاویر هوایی و نقشه‌ها پیداست که اوج شکوه بازار شهر کرمانشاه به اواخر دوره قاجار بازمی‌گردد. در این دوره

شکل ۶. ساختار کالبدی- فضایی شهر کرمانشاه اواخر قاجار

Figure 6. Physical-Spatial Structure of Kermanshah in the Late Qajar Era

ساختار با سرپوشیده شدن بازار و شکل‌گیری ساختمان‌های مهم تکمیل گردید. این ساختار در نوع خود شهری نظام‌مند و هویت‌مند را رقم می‌زد. اما با ورود مدرنیسم و دوران رضاخان و به دنبال آن خیابان‌های چلیپایی این ساختار از هم گسیخت و امروزه عملکرد و کالبد گذشته تا حد زیادی از بین رفته است. به طوری که از عمارت، قلعه و باغ دلگشا که خود به تنهایی (شهرکی) با تمام مختصات زندگانی برای مردم (سراب جعفرقلی) بوده است و در گذر زمان استفاده‌های

در نهایت به مقایسه و تطبیق نقشه دوره قاجار با وضع موجود پرداخته می‌شود. تا مشخص گردد چه میزان از ساختار کالبدی-فضایی شهر کرمانشاه دوره قاجار، در وضع موجود بافت کنونی متبلور است؟

همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد ساختار شهر کرمانشاه در اوایل و اواسط قاجار از چندین محله، بازار، مساجد، چندین میدان، عمارت و غیره تشکیل شده بود و در اواخر قاجار این

مختلفی شده به طوری که در حکومت دولتشاه و جانشینان وی، محل حکومتی و در سال ۱۳۲۲ ه.ق که آخرین تعمیر و مرمت مورد نیاز ساختمان توسط عبدالحسین میرزا فرمانفرما حاکم کرمانشاهان انجام گرفت همچنان محل رتق و فتق امور حکومتی و از آن به بعد و در دوره های مختلف به عنوان یکی از تفرجگاه های شهر، محل تأسیسات ارتش، مکان استقرار هنگ ۱۲ قدیم کرمانشاهان، جایگاه انبار باروت و سرانجام محل آشپزخانه ارتش، مورداستفاده واقع شد، تا اینک که در سه دهه گذشته بر بخشی از ویرانه هایش، ساختمان بیمارستان ۵۲۰ ارتش استقرار یافته است. از میدان توپخانه که در بخش شرقی محله توپخانه قرار داشت اثری نیست و بانک ملی فعلی جایگزین آن شده است.

علاوه بر این، از دیوان خانه کرمانشاه، مسجد دولتشاه و عمارت ویران چهارباغ باقی مانده است و در باقی قسمت ها شهرداری و دبیرستان رازی ایجاد شده است. از مسجد جامع که در بخش شمال شرق میدان توپخانه بود و شامل مدرسه، حسینیه و در کنار بازار قرار گرفته بود تنها بخشی از مسجد که همچنان کنار بازار قرار دارد باقی مانده است (تصویر ۱-۶).

بازار شهر که در گذشته به بازار (بازارها، صندوق بنکداران، آهنگرها، زرگرها، حوری آباد، کلوچه پزها، حلبی سازها، صحاف ها، مسگرها، کلیمی ها، چال حسن خان، توپخانه، قیصریه) تقسیم می شد امروزه بر اساس خیابان کشی ها چندپاره شده و برخی از راسته های قدیم همچون صحاف ها، حوری آباد و... فعالیت خود را از دست داده اند. کاروان سراهای قدیم اغلب مخروبه، متروکه و بدون فعالیت و برخی همچون کاروان سرای آقا، نواب، میرزا سلیم خان، حسن خان، حاجی آقابزرگ، کاروان سرای بازار و... تغییر کاربری داده اند. بیمارستان "وست مینستر هاسپیتال" آمریکایی واقع در محله شریعتی که به نام بیمارستان مسیح شناخته می شود و به ثبت میراث فرهنگی رسیده است در حال حاضر توسط مالک آن، بنا کاملاً تخریب شده است (البته گفتنی است که این بنا در سال ۱۳۹۹ باوجود کشمکش میان مالک و میراث فرهنگی به ثبت ملی رسیده بود؛ اما با اعتراض مالک به دیوان عدالت اداری، رأی به نفع مالک صادر و بنا توسط مالک و با مجوز

شهرداری و بدون اخذ استعلام لازم از اداره میراث فرهنگی تخریب شده است. لازم به ذکر است که سازمان میراث فرهنگی اجازه هیچ ساخت و سازی به غیر از بنای قبلی را به مالک نمی دهد).

علاوه بر این، ساختمان بانک شاهی در خیابان مدرس و بازار سرپوشیده قرار دارد و همچنان دارای فعالیت است. علاوه بر آن، ساختمان گمرک واقع در خیابان گمرک امروزی و دارای فعالیت است. میدان مشق تغییر کرده و میدان جوانشیر فعلی را شامل می شود. سربازخانه گذشته واقع در خیابان گمرک امروزی از بین رفته و پارکینگی جایگزین آن شده است. ارگ حکومتی در محله بازار فعلی و مرکز فرمانداری پلیس جایگزین آن شده است. از هفت دروازه گفته شده دروازه عمرمیل (عمرمل) در تقاطع کنونی پمپ گازوئیل، دروازه فیض آباد در تقاطع بازار کنونی سبزی فروش ها، دروازه پایین اصفهان یا جودی در تقاطع جلیلی و چهارراه سیلو، دروازه بالا اصفهان یا دوما در تقاطع ورودی بازار چال حسن خان کنونی، دروازه قلعه حاجی کریم در میدان کنونی غدیر، دروازه چپاسرخ در تقاطع خیابان آرامگاه و منزه و دروازه شاه نجف در سرچشمه به سمت خیابان چهل متری سیروس فعلی قرار دارند. علاوه بر این، از شش محله (فیض آباد، توی شهر، علفخان، برزه دماغ و محله های ملاعباسعلی، قره باغ) سه محله اصلی شهر فیض آباد، برزه دماغ، چنانی و دو محله دیگر علاف خانه و توپخانه که در پایان قاجار افزوده شده همچنان به همان نام قدیم خود باقی مانده اند (جدول ۲) و (شکل ۷).

جدول ۲. تطبیق عناصر کالبدی-فضایی شهر کرمانشاه دوره قاجار، با وضع موجود

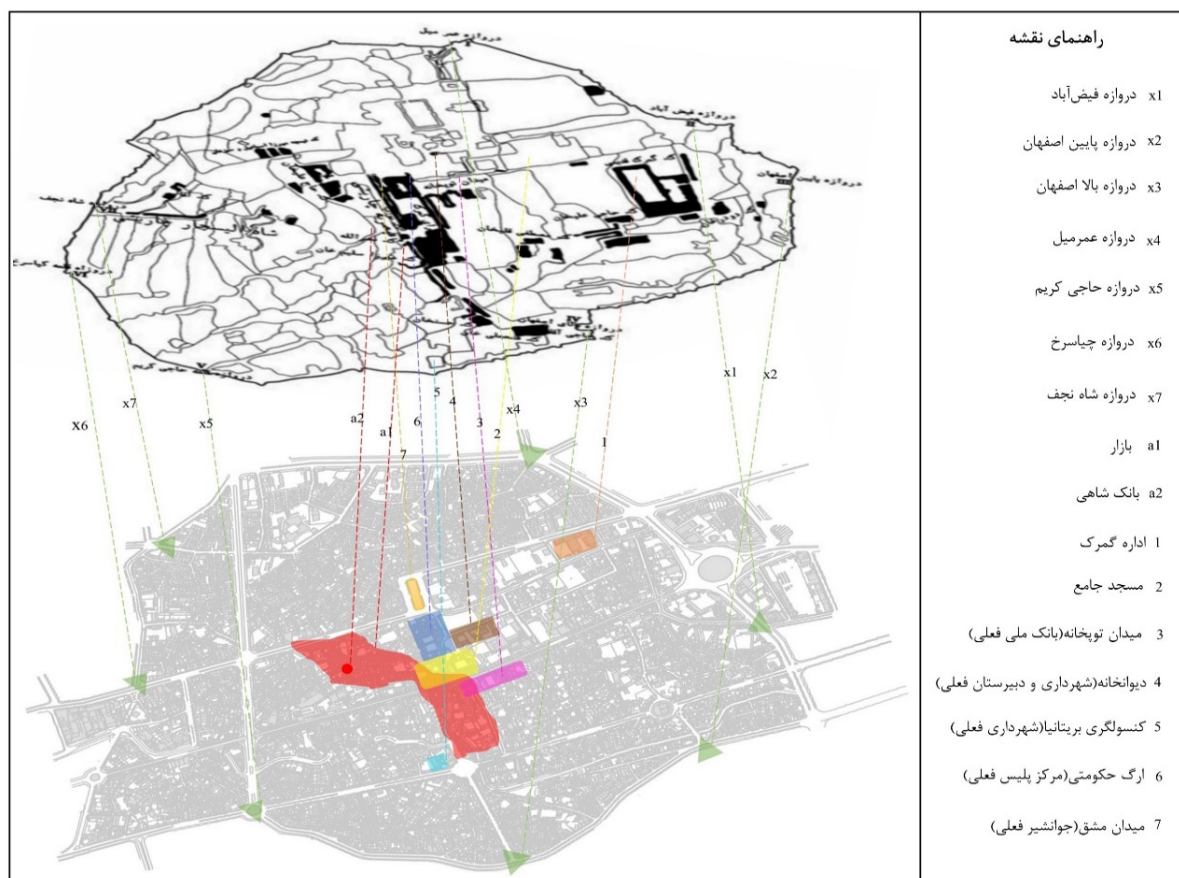
Table 2. Comparison of the Physical-Spatial Elements of Kermanshah during the Qajar Era with the Current Condition

عناصر دوره قاجار	عناصر جایگزین وضع موجود
عمارت و قلعه دلگشا	ساختمان بیمارستان ۵۲۰ ارتش
میدان توپخانه	بانک ملی
دیوانخانه	مسجد دولتشاه، عمارت چهارباغ، شهرداری و دبیرستان رازی
مسجد جامع شامل مدرسه و حسینیه	تنها بخشی از خود مسجد جامع کنار بازار باقی مانده است.
بازار	بازار بر اساس خیابان‌کشی‌ها چندپاره شده و برخی راسته‌های صحاف‌ها و حوری آباد خالی از فعالیت‌اند.
کاروان‌سراها	اکثر کاروان‌سراها مخروبه و برخی دیگر همچون کاروان‌سرای نواب، آقا، حسن خان و... تغییر کاربری داده‌اند.
بیمارستان ویست مینستر هاسپیتال	بیمارستان مسیح فعلی که تخریب شده است
ساختمان بانک شاهی	ساختمان بانک شاهی
ساختمان گمرک	ساختمان گمرک
میدان مشق	میدان جوانشیر
سربازخانه	پارکینگ
ارگ حکومتی	مرکز فرمانداری پلیس
هفت دروازه و محلات شهر	هفت دروازه شهری همچنان باقی اما فعالیت گذشته خود را از دست داده‌اند. می‌توان به سه محله فیض‌آباد، برزه‌دماغ، چنانی و دو محله علاف‌خانه و توپخانه که همچنان جز بافت قدیمی و اصلی شهرند.

شکل ۷. تصاویری از عناصر کالبدی-فضایی در وضع موجود شهر کرمانشاه

Figure 7. Images of the Physical-Spatial Elements in the Current Condition of Kermanshah

شکل ۸. تطبیق نقشه دوره قاجار شهر کرمانشاه با وضع موجود

Figure 8. Comparison of the Qajar Era Map of Kermanshah with the Current Condition

۵. نتیجه گیری

شهر کرمانشاه یکی از مراکز استان در ایران است که در غرب کشور جایگاه مهمی داشته و دارای سابقه تاریخی غنی است. این شهر در ادوار مختلف تحولات بسیاری را به خود دیده؛ اما اوج تحولات که سبب رشد و توسعه شهر گردید مربوط به همان دوره قاجار است. به طوری که در دوره اول و اواسط قاجار با مرکزیت ارگ حکومتی، کوشک محمدعلی میرزا، عمارت‌ها، حمام‌ها، مساجد و همچنین وجود محلات، شهر ایجاد شده، بازار و راسته کوچه‌های موازی بازار، ساختار کالبدی شهر را تشکیل می‌دادند.

بازار محور اصلی دادوستد و پیرامون آن لایه‌ای از کاروان‌سراها وجود داشته است. اما در پایان دوره قاجار سازمان فضایی شهر کامل گردیده و در آن ساختمان‌های با اهمیت چون کنسولگری‌های خارجی (روسیه و بریتانیا)، بیمارستان‌ها و پادگان‌ها و مراکز نظامی استقرار یافته است. در این دوره بازار

شهر سرپوشیده شد، به طوری که در این زمان بازار همراه با میدان اصلی شهر یا میدان توپخانه به عنوان مرکزیت اقتصادی، اجتماعی و سیاسی به حد اعلای خود رسید و در اطراف آن قصر حکومتی، میدان مشق، ساختمان‌های اداری مانند تلگرافخانه و گمرک و حجره‌ها و عمارت کارگزاری، قراول‌خانه، عناصر تجاری و سایر عناصر مذهبی مهمی یک مرکز شهر کامل ایرانی دارای وحدت و هماهنگی را به نمایش گذاشته بودند. این ساختار تأثیر بسیاری در رشد و شکوفایی شهر کرمانشاه فعلی، داشته‌اند. اما به مرور زمان همچون دیگر شهرهای ایران تغییراتی در این ساختار اتفاق افتاد و سبب دگرگونی آن شد و بافت شهری ساختار اصلی و گذشته خود را از دست داد.

این امر با تطبیق نقشه وضع موجود شهر کرمانشاه و نقشه مسیو چریکف کاملاً آشکارتر می‌گردد. امروزه از میدان توپخانه که در بخش شرقی محله توپخانه قرار داشت اثری

شهر است. این تغییرات نه تنها بر شکل کالبدی شهر تأثیر گذاشته‌اند، بلکه نحوه تعاملات اجتماعی و اقتصادی را نیز تغییر داده‌اند. به طور خاص، تغییرات در کاربری‌ها و تخریب برخی از بناهای تاریخی، نشان‌دهنده فرایند پیچیده‌ای از مدرن‌سازی و گسترش شهری است که در عین حال هویت تاریخی شهر را با چالش‌هایی مواجه کرده است. در کنار این تغییرات، همچنان برخی از عناصر قدیمی شهر مانند محله‌ها و بازارها حضور دارند که به عنوان گواهی از تاریخ غنی کرمانشاه، اهمیت حفظ و بازسازی آن‌ها برای تأمین هویت فرهنگی و تاریخی شهر به‌ویژه در شرایط مدرن، ضرورت دارد. در نهایت، کرمانشاه به عنوان یکی از مهم‌ترین شهرهای غرب ایران، نمونه‌ای است از چگونگی تحول و تغییر ساختار شهری در پی گذر زمان که هم‌زمان با گسترش و تغییرات مدرن، از ارزش‌های تاریخی و فرهنگی خود دور افتاده است. حفظ هویت شهری در این راستا، نیازمند توجه ویژه به حفظ و احیای بناهای تاریخی و تنظیم سیاست‌های شهری مبتنی بر احترام به تاریخ و فرهنگ این منطقه است.

مشارکت نویسندگان

«ایده‌پردازی: آ.ج و م.ل؛ روش‌شناسی: آ.ج و م.ل؛ تحلیل رسمی: آ.ج، م.ل و م.ز؛ تحقیق و بررسی: آ.ج و م.ل؛ منابع: آ.ج، م.ل و م.ز؛ مدیریت و تنظیم داده‌ها: آ.ج و م.ل؛ نگارش پیش‌نویس اولیه: آ.ج؛ بازبینی و ویرایش متن: م.ل و م.ز؛ تصویرسازی داده‌ها: آ.ج؛ نظارت: م.ل و م.ز. همچنین، تمام نویسندگان نسخه منتشر شده مقاله را مطالعه کرده و با آن موافقت نموده‌اند.»

تأمین مالی

منافع تجاری در این پژوهش وجود ندارد و نویسندگان در قبال ارائه اثر خود وجهی دریافت ننموده‌اند.

تضاد منافع

نویسندگان این پژوهش اعلام می‌کنند که در رابطه با انتشار مقاله ارائه شده به طور کامل از اخلاق نشر، از جمله سرقت ادبی، سوء رفتار، جعل داده‌ها و یا ارسال دوگانه پرهیز نموده‌اند.

نیست و بانک ملی فعلی جایگزین آن شده است. علاوه بر این از دیوان‌خانه کرمانشاه، مسجد دولتشاه و عمارت چهارباغی باقی‌مانده است و در باقی قسمت‌ها شهرداری و دبیرستان رازی ایجاد شده است. از مسجد جامع تنها بخشی از مسجد که همچنان کنار بازار قرار دارد باقی‌مانده است. بازار شهر که در گذشته به راسته‌های مختلف تقسیم می‌شد امروزه چندپاره شده و برخی از راسته‌های قدیم فعالیت خود را از دست داده‌اند. کاروان‌سراهای قدیم اغلب مخروبه، متروکه و بدون فعالیت و برخی دیگر تغییر کاربری داده‌اند. بیمارستان "وست مینستر هاسپیتال" (بیمارستان مسیح فعلی) که در محله شریعتی واقع بود در حال حاضر توسط مالک آن تخریب شده است. علاوه بر این ساختمان بانک شاهی در خیابان مدرس و بازار سرپوشیده قرار دارد و همچنان دارای فعالیت است. ساختمان گمرک نیز واقع در خیابان گمرک امروزی و دارای فعالیت است.

میدان مشق تغییر کاربری پیدا کرده و میدان جوانشیر فعلی را شامل می‌شود. سربازخانه گذشته واقع در خیابان گمرک امروزی از بین رفته و پارکینگ عمومی جایگزین آن شده است. ارگ حکومتی در محله بازار فعلی و مرکز فرمانداری پلیس جایگزین آن شده است. هفت دروازه قدیمی شهر همچنان پابرجا اما هویت گذشته خود را از دست داده‌اند. علاوه بر این، از شش محله (فیض‌آباد، توی شهر، علفخان، برزه‌دماغ و محله‌های ملاعباسعلی، قره‌باغ) سه محله اصلی شهر فیض‌آباد، برزه‌دماغ، چنانی و دو محله دیگر علاف‌خانه و توپ‌خانه که در پایان قاجار افزوده شده همچنان به همان نام قدیم خود باقی‌مانده‌اند.

بنا بر آنچه مطرح شد می‌توان بیان داشت شهر کرمانشاه در دوره قاجار از عناصر مختلف با عملکردهای متفاوت اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی در قالب یک نظام سازمان‌یافته برخوردار بوده است و این عناصر با تکیه بر شرایط زمان، منعکس‌کننده روابط اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، مذهبی و قدرت بودند که امروزه برخی از آن‌ها تغییر یافته یا کاملاً از یاد رفته‌اند.

بنابراین، تحولات ساختاری در شهر کرمانشاه که به‌ویژه در دوره‌های تاریخی چون قاجار رخ داده است، خود گویای تغییرات عمیقی در ابعاد اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی این

Broumandsarkhabi, Hedayat Allah. (2009). In search of the urban identity of Kermanshah, Tehran: Urban Planning and Architecture Studies and Research Center. [In Persian]

Bushatgosheh, Faizaleh, Azadian, Behzad. (2021). The role of Shiite scholars in the spread of Shia in the states of Kermanshahs during the Qajar period, biannual scientific journal of studies Approximate Islamic Religions, 16(55). [In Persian]

Cherikov. (2000). Monsieur Cherikov's travelogue. Behkosh Aliasghar Imran, translated by Abkar Meshii. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]

Clark, John. E., Clark, D. (2016). Kermanshah, a city in Iran, translated by Siavash Qalipour, Kermanshah: Razi University Press. [In Persian]

Ducersi, Kent. (1983). Iran in 1839-1840 AD, Extraordinary Embassy of Count Dussarsi, translated by: Ehsan Ashrafi, Tehran University Publishing Center. [In Persian]

Flanden, Eugene. (1977). Flanden's travelogue to Iran, translated by Hossein Nursadeghi, Tehran, Ashrafi. [In Persian]

Fuladi, Vali. (2020). The economic and cultural situation of Kermanshah during the Qajar period, Master's thesis, Payam Noor University, Kermanshah. [In Persian]

Golzari, Massoud. (1971). Ancient Kermanshahs, Ministry of Culture and Arts Publications, first edition, Tehran. [In Persian]

Grote, Hugo. (1990). Grote's travelogue, translated by Majid Jalilvand, published by the center. [In Persian]

Hosseini Fard, Masoomhalsadat. (2019). Kermanshah in foreign translated travelogues from the Safavid period to the first Pahlavi period, master's thesis in the field of history. Payam Noor University, center of Kermanshah. [In Persian]

Irandoost, Kiumars., Ashouri, Kasra., Hashemi, Behin. (2016). Recognition of the Historical Elements of the Iranian City Core, Case Study: The Historical Core of Kermanshah City, Iranian-Islamic City Quarterly, 24. [In Persian]

دسترسی به داده‌ها و مواد

مجموعه داده‌های مورد استفاده و یا تحلیل شده در طول پژوهش حاضر از طریق درخواست منطقی از نویسنده مسئول قابل دسترسی هستند.

References

منابع

Abazari, Yusufali and Qalipour, Siavash. (2012). The social atmosphere of Kermanshah during the Qajar period. Iranian Anthropological Researches, 2(1). [In Persian]

Behrouz, Naser. (2022). Investigating the status of guilds and peasants in the states of Kermanshahs during the Qajar era, master's thesis, Faculty of Literature and Humanities, Razi University. [In Persian]

Belilanasul, Leila. (2015). The spatial structure of the city of Tabriz in the Safavid period with a comparative comparison of travelogues and visual documents, Bagh Nazar, 38(13). [In Persian]

Bigleri, Hormoz. (1991). A passage on the history of Kermanshah (Bakhtan), Kashfi Publications. [In Persian]

Bigleri, Hormuz. (1986). A passage on the history of Kermanshah, Taghbestan Publishing House, Kermanshah. [In Persian]

Bigleri, Hormuz. (2002). Kermanshah and its historical works, Kermanshah Publications, fifth edition. [In Persian]

Bigleri, Hormuz. (2018). Kermanshah in constitutional events and the First World War (1918-1914) according to documents, Kermanshah: Kermanshah Publications. [In Persian]

Binder, Henry. (1991). Binder's travelogue, Kurdistan, Mesopotamia and Iran, translated by Karamtale Afsar, Vol. 1, Tehran, Farhangsara Publications, first edition. [In Persian]

Bishop, Isabella. (1996). From Bistun to Zardkoh Bakhtiari, translation: Mehrab Amiri, Tehran: Mehta, first edition. [In Persian]

- Montazeri, Marjan, Jahanshahlou, Lala, Majdi, Hamid. (2017). Developments of the physical-spatial structure of Yazd city and its influencing factors, environmental studies of Haft Hesar, 21(6). [In Persian]
- Mostofi, Abdullah. (1982). Narrative of my life, or social and administrative history of the Qajar period, second edition, Zowar. [In Persian]
- Naseruddin Shah. (1983). Naser al-Din Shah's travelogue to Karbala and Najaf, written by Mirzarza Kalhor, Tehran Sanai Library Publications, second edition. [In Persian]
- Oben, Eugene. (1983). Travelogue and reviews of the French ambassador in Iran: Iran today, translated by: Ali Asghar Saeedi, Naqsh Jahan Publishing House, first edition. [In Persian]
- Olivier, Monsieur. (1992). Travelogue of Olivier, translated by Mohammad Tahir Mirza, Tehran, information. [In Persian]
- Pakzad, Jahanshah. (2015). History of the city and urbanization in Iran (from the beginning to the Qajar era), Tehran: Arman Shahr. [In Persian]
- Qalipour, Siavash. (2017). Spatial organization of the city of Kermanshah in Pahlavi I, Iranian anthropological researches, volume 7, number 1, pp. 51-71. [In Persian]
- Rabino, Yacent Louis. (2004). Mazandaran and Estrabad, translated by: Gholam Ali Vahid Mazandarani, Vol. 1, Tehran, Scientific and Cultural Publishing Company, 4th edition. [In Persian]
- Saeednia, Ahmad. (2005). The Green Book of Municipalities, first volume, Urban Development, Tehran, Organization of Municipalities of the country. [In Persian]
- Saidian, Abdul Hossein. (2004). Knowing the cities of Iran, second edition, Tehran: Science and Life Publications. [In Persian]
- Sawaqib, Jahanbakhsh, and Rostami, Parvin. (2019). The political situation of Kermanshah compared to the constitutional movement in Iran (1327-1324 AH), local history research paper Iran 7(14), 207-230. [In Persian]
- Shams, Sadiq. (2002). From sky to string, Kermanshah: Kermanshah Publications. First edition. [In Persian]
- Jackson, Ibrahim and William. (1990). Iran in the past and present, translated by Manouchehr Amiri and Fereydoun Badrhai, Khwarazmi Publications. [In Persian]
- Jamshidi Sheikhibadi, Arezu. (2021). Regenerate of Mohalla through principles of New Urbanism with emphasis on the sense of place (Abshouran Mohalla of Kermanshah, Iran), Master's Thesis of Urban Design, Faculty of Art and Architecture, Jundishapur University of Technology, Dezful. [In Persian]
- Karani, Zahra, Ahmadian, Qadrat, Karimi, Jalil. (2018). Analyzing the travelogues of Qajar era Iranians from Kermanshah with a post-colonial approach, historiography, etc Historiography, Al-Zahra University Historiography and Taikhonography biannual scientific-research journal, 28(22), 123-145. [In Persian]
- Keshavarz, Ardeshtir. (1998). Kordkord, Description of Kermanshah People's Struggles in Constitutionalism, Kermanshah: Taghbestan Publications, second edition. [In Persian]
- Keshavarz, Ardeshtir. (2003). Kermanshah to the old perspective of our oligarchic city, Kermanshah: Taqbestan Publishing House, first edition. [In Persian]
- Keshavarz, Ardeshtir. (2004). Kermanshah in Travellers' Travel Guide, Kermanshah: Taqbestan Publications. [In Persian]
- Khadevi, Siamak. (1999). A brief introduction of the historical context of Kermanshah, the second congress of the history of architecture and urban planning of Iran, Kerman. [In Persian]
- Lorzangeneh, M, Talebi Varnosafaderani, A, Shahivandi, A. (2024). The effects of tangible and intangible physical variables on the structure of neighborhoods in historical cores (Case study: Seyed Mahmoud neighborhood on Dezful); Maremat & memari-e Iran, 14(37), 53-82. [In Persian]
- Mehriyar, Mohammad, Fethullah Yev, Shamil, Fakhari Tehrani, Farhad, Qadiri, Bahram. (1999). Visual documents of Iranian cities during the Qajar period, Tehran: Shahid University heavenly. [In Persian]
- Modarai, Fariborz, Mahmoudpour, Mohammad, Rodgar, Qanbarali. (2021). The impact of customs on the economic situation of Kermanshah from the Safavid period to the end of the Qajar period, Scientific Quarterly Islamic History Research, 11(3). [In Persian]

ایراندوست، کیومرث، آشوری، کسری، هاشمی، بهیه (۱۳۹۵). بازشناسی عناصر تاریخی هسته شهر ایرانی، مطالعه موردی: هسته تاریخی شهر کرمانشاه، فصلنامه شهر ایرانی اسلامی، ۲۴.

بایندر، هنری. (۱۳۷۰). سفرنامه بایندر، کردستان، بین النهرین و ایران، ترجمه: کرامت‌اله افسر، ج ۱، تهران، انتشارات فرهنگسرا، چاپ اول.

برومندسرخابی، هدایت‌الله. (۱۳۸۸). در جست‌وجوی هویت شهری کرمانشاه، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری.

بیلان‌اصل، لیلا. (۱۳۹۴). ساختار فضایی شهر تبریز در دوره صفوی با مقایسه تطبیقی سفرنامه‌ها و اسناد تصویری، باغ نظر، ۳۸(۱۳).

بوشات‌گوشه، فیض‌اله، آزادیان، بهزاد (۱۴۰۰). نقش علمای شیعه در گسترش تشع در ایالات کرمانشاهان در دوره قاجاریه، دوفصلنامه علمی مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی، ۱۶(۵۵). <https://dor.sc.ac/dor/20.1001.1.2252.0678.1400.16.55.12.3>

بهروز، ناصر. (۱۴۰۱). بررسی وضعیت اصناف و پیشه‌وران ایالات کرمانشاهان در عهد قاجار، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی.

بیشوب، ایزابلا. (۱۳۷۵). از بیستون تا زردکوه بختیاری، ترجمه: مهرباب امیری، تهران: مهتا، چاپ اول.

بیگلری، هرمز. (۱۳۶۵). گذری بر تاریخ کرمانشاه، انتشارات تاق‌بستان، کرمانشاه.

بیگلری، هرمز. (۱۳۷۰). گذری بر تاریخ کرمانشاه (باختران)، انتشارات کاشفی.

بیگلری، هرمز. (۱۳۸۱). کرمانشاه و آثار تاریخی آن، انتشارات کرمانشاه، چاپ پنجم.

بیگلری، هرمز. (۱۳۹۷). کرمانشاه در حوادث مشروطه و جنگ جهانی اول (۱۹۱۴-۱۹۱۸) به روایت اسناد، کرمانشاه: انتشارات کرمانشاه.

پاکزاد، جهان‌شاه. (۱۳۹۴). تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران (از آغاز تا دوران قاجار)، تهران: آرمان شهر.

Soltani, Mohammad Ali. (1994). Historical geography and detailed history of Kermanshahan, Tehran: Soha Cultural Institute. The third volume. First edition. [In Persian]

Soltani, Mohammad Ali. (1995). Historical geography and detailed history of Kermanshah. With introduction: Dr. Abdul Hossein Navaei. Tehran: Soha Publishing Cultural Institute. Vol First. Second edition. [In Persian]

Sultanzadeh, Hossein. (2001). Markets of Iran, Cultural Research Office, Tehran. [In Persian]

Taheri Sarmad, Faezeh, Einifar, Alireza, Shahcheraghi, Azadeh (2019). A Comparative Comparison of the Typology of the Organization of Space and Physical Elements of the Qajar and Pahlavi Periods "Traditional Houses of Kermanshah City", Iranian Journal of Archaeological Research, 33(9). [In Persian]

Warwai, Marzieh. (2019). Faizabad neighborhood of Kermanshah during the Qajar era, two quarterly scientific-research journals of humanities, 28(22). [In Persian]

Zaka, Yahya. (2008(1997)). History of photography and pioneer photographers in Iran, Scientific and Cultural Publications, first edition, Tehran. [In Persian]

Zarei, Mohammad Ibrahim and Heydari Babakamal, Yadullah. (2017). Evaluation of economic, political and religious factors in the development of Kermanshah city structure in the Qajar period with reference On the available historical and archaeological evidence, Islamic History Studies Quarterly, 9(32), 103. [In Persian]

Zarei, Mohammad Ibrahim and Heydari Babakamal, Yadullah. (2019). Investigating the role of endowment in the development and growth of urban spaces in the Qajar period (case study: Baft History of the city of Kermanshah), Iranian Archaeological Research Journal, 9(23), 169-188. [In Persian]

اوبن، اوژن. (۱۳۶۲). سفرنامه و بررسی‌های سفیر فرانسه در ایران: ایران امروز، ترجمه: علی اصغر سعیدی، نشر نقش جهان، چاپ اول. اباذری، یوسف‌علی و قلی‌پور، سیاوش. (۱۳۹۱). فضای اجتماعی شهر کرمانشاه در دوره قاجار. پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران، ۲(۱).

اولیویه، مسیو. (۱۳۷۱). سفرنامه اولیویه، ترجمه محمدطاهر میرزا، تهران، اطلاعات.

زارعی، محمد ابراهیم و حیدری باباکمال، یدالله. (۱۳۹۸). بررسی نقش وقف در توسعه و رشد فضاهای شهری در دوره قاجار (مطالعه موردی: بافت تاریخی شهر کرمانشاه)، نشریه پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۹(۲۳)، ۱۶۹-۱۸۸. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2019.17520.1836>

سعیدنیا، احمد. (۱۳۸۴). کتاب سبز شهرداری‌ها، جلد اول، شهرسازی، تهران، سازمان شهرداری‌های کشور.

سعیدیان، عبدالحسین (۱۳۸۳). شناخت شهرهای ایران، چاپ دوم، تهران: انتشارات علم و زندگی.

سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۸۰). بازارهای ایران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.

سلطانی، محمدعلی. (۱۳۷۴). جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان. با مقدمه: دکتر عبدالحسین نوایی. تهران: موسسه فرهنگی نشر سها. جلد اول. چاپ دوم.

شمس، صادق. (۱۳۸۱). از آسمان تا ریسمان، کرمانشاه: انتشارات کرمانشاه. چاپ اول.

طاهری سرمد، فائزه، عینی‌فر، علیرضا، شاهچراغی، آزاده (۱۳۹۸). مقایسه تطبیقی گونه‌شناسی سازمان فضای و عناصر کالبدی دوره قاجار و پهلوی "خانه‌های سنتی شهر کرمانشاه"، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۹(۳۳)، ۱۸۹۵-۱۸۴۴. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2019.18444.1895>

فلاندن، اوژن. (۱۳۵۶). سفرنامه فلاندن به ایران، ترجمه حسین نورصادقی، تهران، اشرافی.

فولادی، ولی. (۱۳۹۹). اوضاع اقتصادی و فرهنگی کرمانشاه در دوره قاجار، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور کرمانشاه.

قلی‌پور، سیاوش. (۱۳۹۶). سازماندهی فضایی شهر کرمانشاه در پهلوی اول، پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران، دوره ۷، شماره ۱، ص ۵۱-۷۱.

کرانی، زهرا، احمدیان، قدرت، کریمی، جلیل. (۱۳۹۷). تحلیل سفرنامه‌های ایرانیان دوره قاجار از کرمانشاه با رویکرد پسااستعماری، تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، دوفصلنامه علمی-پژوهشی تاریخ‌نگری و تایخ‌نگاری دانشگاه الزهراء، ۲۸(۲۲)، ۱۴۵-۱۲۳. <https://doi.org/10.22051/hph.2019.22332.1266>

ثواقب، جهانبخش، و رستمی، پروین. (۱۳۹۸). اوضاع سیاسی کرمانشاه مقارن جنبش مشروطیت در ایران (۱۳۲۴-۱۳۲۷ق)، پژوهشنامه تاریخ محلی ایران ۷(۱۴)، ۲۰۷-۲۳۰. <https://doi.org/10.30473/lhst.2019.25461.1735>

جکسن، ابراهیم و ولیام. (۱۳۶۹). ایران در گذشته و حال، ترجمه منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای، انتشارات خوارزمی.

جمشیدی شیخی آبادی، آرزو. (۱۴۰۰). بازآفرینی محله برپایه اصول نوشهرگرایی با تأکید بر حس مکان (نمونه مطالعاتی: محله آبشوران شهر کرمانشاه)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد طراحی شهری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول.

چریکف. (۱۳۷۹). سیاحت‌نامه‌ی مسیو چریکف. به کوشش علی‌اصغر عمران، ترجمه‌ی آبکار مسیحی. تهران: امیرکبیر.

حسینی فرد، معصومه‌السادات (۱۳۹۸). کرمانشاه در سفرنامه‌های ترجمه شده خارجی از صفویه تا پهلوی اول، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ، دانشگاه پیام نور مرکز کرمانشاه.

خدیوی، سیامک. (۱۳۷۸). معرفی مختصر بافت تاریخی کرمانشاه، دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، کرمان.

دوسرسی، کنت. (۱۳۶۲). ایران در ۱۸۳۹-۱۸۴۰م، سفارت فوق‌العاده کنت دوسرسی، ترجمه: احسان اشرافی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

ذکاء، یحیی. (۱۳۸۷). تاریخ عکاسی و عکاسان پیشگام در ایران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ نخست، تهران.

رایینو، یاسنت لویی (۱۳۸۳). مازندران و استرآباد، ترجمه: غلامعلی وحید مازندرانی، ج ۱، تهران، شرکت انتشارات علمی فرهنگی، چاپ چهارم.

زارعی، محمد ابراهیم و حیدری باباکمال، یدالله. (۱۳۹۶). ارزیابی عوامل اقتصادی، سیاسی و مذهبی در توسعه ساختار شهر کرمانشاه در دوره قاجار با تکیه بر شواهد تاریخی و باستان‌شناسی موجود، فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام، ۹(۳۲)، ۱۰۳-۱۳۹. <https://doi.org/10.22286713.1396.9.32.3.6>

کشاوری، اردشیر (۱۳۷۷). کردکرد، شرح مبارزات مردم کرمانشاه در مشروطیت، کرمانشاه: انتشارات تاق‌بستان، چاپ دوم.

کشاوری، اردشیر (۱۳۸۲). کرمانشاه به دورنمای قدیم شهر ما الیگارش، کرمانشاه: انتشارات طاق‌بستان، چاپ اول.

کشاوری، اردشیر. (۱۳۸۳). کرمانشاه در سفرنامه سیاحان، کرمانشاه: انتشارات طاق‌بستان.

کلارک، جان. ای، کلارک، دی. (۱۳۹۵). کرمانشاه شهری در ایران، ترجمه: سیاوش قلی‌پور، کرمانشاه: انتشارات دانشگاه رازی.

گروته، هوگو. (۱۳۶۹). سفرنامه گروته، ترجمه مجید جلیوند، نشر مرکز.

گلزاری، مسعود. (۱۳۵۰). کرمانشاهان باستان، انتشارات وزارت فرهنگ و هنر، چاپ اول، تهران.

لرزنگنه، مجتبی، طالبی ورنوسفادرازی، افسانه، شاهپوندی، احمد. (۱۴۰۳). تأثیرات مؤلفه‌های محسوس و نامحسوس کالبدی بر ساختار محلات در بافت‌های تاریخی (مطالعه موردی: محله سیدمحمود دزفول). نشریه علمی مرمت و معماری ایران. ۱۴ (۳۷): ۵۳-۸۲. 10.52547/mmi.1254.14011224

مدارایی، فریبرز، محمودپور، محمد، رودگر، قنبرعلی (۱۴۰۰). تأثیر گمرک بر وضع اقتصادی کرمانشاه از دوره صفوی تا پایان دوره قاجار، فصلنامه علمی پژوهش نامه تاریخ اسلام، ۱۱ (۳). 1.43.69/10.52547.isihistory

مستوفی، عبدالله (۱۳۶۱). شرح زندگانی من: تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، چاپ دوم، زوار.

مهریار، محمد، فتح‌الله یف، شامیل، فخاری تهرانی، فرهاد، قدیری، بهرام. (۱۳۷۸). اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

ناصرالدین شاه (۱۳۶۲). سفرنامه ناصرالدین شاه به کربلا و نجف، به خط میرزا رضا کلهر، انتشارات کتابخانه سنائی تهران، چاپ دوم.

وروایی، مرضیه. (۱۳۹۸). محله فیض‌آباد کرمانشاه در دوران قاجار، دو فصلنامه علمی-پژوهشی علوم انسانی، ۲۸ (۲۲).